

TOMASZ PUDŁOCKI*Jagelonsko sveučilište u Krakovu, Poljska*

Izvorni znanstveni članak

UDK 910(497.5)-051Tomaszewski, F.

Franciszek Tomaszewski i njegovo putovanje po hrvatskim krajevima*

*Autor u prvome dijelu teksta prikazuje život i djelatnost profesora Franciszka Tomaszewskog, prosvjetnog djelatnika, direktora gimnazije i zastupnika u galicijskom sejmu i Carevinskom vijeću, s osobitim naglaskom na njegov putopis s putovanja po istočnoj jadranskoj obali 1909. Njegov je izvještaj, objavljen u novinama *Słowo Polskie* u Lavovu, dosad bio nepoznat i nije korišten u historiografiji. U drugome dijelu članka donosi se izvorni tekst putopisa na poljskom jeziku.*

Ključne riječi: Franciszek Tomaszewski, Istra, Pula, Split, Kotor, Bosna i Hercegovina, Poljaci

Iako je Franciszek Tomaszewski zauzimao visok položaj u političkom i prosvjetnom životu Galicije na prijelazu 19. i 20. stoljeća, uglavnom je slabo poznata ličnost. Tome je tako bez obzira što je Jan Kornicki, tajnik Glavne uprave Poljskog prosvjetnog društva (Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego), ovako o njemu napisao u nekrologu u lavovskom dnevniku *Słowo Polskie*: „Tkogod je imao priliku bliže se susresti s prerano preminulim, mora priznati da je to bio čovjek čiji će gubitak predstavljati veliku prazninu u našem društvenom životu.“¹ Ne samo osoba Tomaszewskog, već ni njegovo putovanje na jug tadašnje Dvojne monarhije nisu dosad privukli pažnju povjesničara.

Franciszek Tomaszewski rođen je u Brzeżanima 1852. godine kao sin stolara Jana. U Brzeżanima je završio gimnaziju. Godinu dana studirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Lavovu (1871/1872), nakon čega je četiri godine proveo u Beču

* Zahvaljujem na pomoći profesoru Antoniju Cetnarowiczu s Jagelonskog sveučilišta u Krakovu i profesoru Damiru Agićiću s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu za konzultacije povijesne naravi, a za konzultacije na polju geografije mgr. Ryszardu Machu iz Przemyśla. Riječi zahvale dužan sam također mojim prijateljima, gospodinu Slaveni Kaleu i Petru Bagariću, za pomoć u traženju literature i izvora za ovu temu.

1 Jan Kornicki, *Śp. Franciszek Tomaszewski jako orędownik szkolnictwa i nauczycielstwa*, „*Słowo Polskie*“ R. 17: 1912 nr 334 z 20 VII, s. 1.

(1872/1873–1875/1876)² studirajući matematiku i fiziku. Potjecao je iz relativno siromašne obitelji zbog čega je – kako se kasnije pisalo – „doslovno na suhom kruhu proveo prve godine sveučilišnog studija u Beču“.³ Prehranjivao se dajući instrukcije, kao i mnogi drugi siromašni studenti. Nakon završetka studija položio je pred ispitnim povjerenstvom u Beču 13. ožujka 1876. godine profesorski ispit iz matematike i fizike na poljskom i njemačkom nastavnom jeziku.⁴

Najprije je u razdoblju 1876–1879. radio kao namjesni profesor u lavovskoj gimnaziji Franje Josipa. Dana 19. rujna 1879. Školsko pokrajinsko vijeće imenovao ga je profesorom gimnazije u Przemyślu,⁵ a već 6. kolovoza 1880. premješten je u gimnaziju sv. Ane u Krakovu.⁶ Njegov anonimni učenik iz krakovskog doba (1881–1883) ovako se sjecao svoga profesora fizike i kemije u gimnaziji sv. Ane:

Istaknute karakteristike Franciszeka Tomaszewskog bile su: nevjerojatna marljivost i pravednost. Iz te marljivosti i karakterne iskrenosti proizlazila je njegova treća vrlina, iznimno vrijedna – veliki životni optimizam: vedrina duha, vjera u ljude, dosta velika doza suvisle i lijepe životne filozofije koja nije bila oportunizam već je učila uzimati stvari i ljude ovakvima kakvi jesu i štititi od nepotrebnih razočarenja. [...] Na nas, učenike VII razreda [...] ostavljao je dojam iznimno inteligentnog nastavnika koji je znao predavati izvrsno i preplitati svoje predavanje digresijama iz različitih područja ljudskog života.⁷

Kao gimnazijski profesor u Krakovu Tomaszewski je predavao i dodatno, na tečajevima za nastavnike pučkih škola, a 16 godina bio je član Ispitne komisije za kandidate za jednogodišnje dragovoljce pri zapovjednom korpusu u Krakovu.⁸ Jedanaest godina bio je pomoćni nastavnik u državnoj industrijskoj školi, a uz to je petnaest godina predavao fiziku na tečajevima A. Baranieckog.⁹ Aktivno je radio i u Društvu nastavnika visokih škola (Koło Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych), a 16. siječnja 1887. izabran je za tajnika krakovskog odjela.¹⁰

Dana 16. prosinca 1887. postigao je znanstvenu titulu doktora na Filozofskom fakultetu Jagelonskog sveučilišta iz fizike i kemije nakon što je napisao rad *Przyczynek do znajomości stałej dielektrycznej płynów* i položio dva ispita (22. listopada 1887. iz fizike i kemije, a 16. prosinca 1887. iz filozofije). Njegov je rad pola godine ranije, 20. lipnja

2 Ibidem, R. 17: 1912 nr 330 z 18 VII, s. 1.

3 *Śp. Franciszek Tomaszewski, Wiedeń, 19 lipca*, ibidem, R. 17: 1912 nr 335 z 20 VII, s. 2.

4 „Muzeum“ 1912, t. 28, s. 234; Wien Universitaet, Archiv, *Księgi Wydziału Filozoficznego z lat 1872/1873–1875/1876*. Zahvaljujem g. Wacławu Szczepaniku za pregled te građe.

5 *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Przemyślu za r. szk. 1880*, Przemyśl 1880, s. 65; „Muzeum“ 1912, t. 28, s. 234.

6 *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Przemyślu za r. szk. 1881*, Przemyśl 1881, s. 57.

7 *Śp. Franciszek Tomaszewski, Wiedeń, 19 lipca*, „Słowo Polskie“ R. 17: 1912 nr 335 z 20 VII, s. 2.

8 J. Kornicki, *op. cit.*, s. 1; *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum im. Arcyksiężniczki Elżbiety w Samborze za rok 1897*, Sambor 1897, s. 4.

9 „Muzeum“ 1912, t. 28, s. 235.

10 M. Warmiski, *Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych 1884–1894. Rys historyczny*, Lwów 1894, s. 40; „Muzeum“ 1887, t. 3, s. 54–57.

1877, prof. Karol Wróblewski predložio III. odjelu Akademije umjetnosti u Krakovu. Nakon vrlo pozitivnih recenzija prihvaćen je za objavljivanje.¹¹

Franjo Josip I. imenovao ga je 30. kolovoza 1896. direktorom Gimnazije nadvojvotkinje Elizabete u Samboru nedaleko Przemyśla.¹² Premješten u Sambor, Tomaszewski se vrlo brzo uključio u animiranje društvenog života u tom malom provincijskom gradu. Izabran je za gradskog vijećnika (1901)¹³ i, ispred Gradskog vijeća, za člana Kotarskog vijeća (2.III.1903; unutar tih struktura bio je zamjenik člana Wydziału Powiatowego od 18.III.1903).¹⁴ Pored toga postao je član odjela nekoliko štedionica (Kasy Oszczędności, Kasy Zaliczkowej, Dyrekcji Miejskiej i Powiatowej Kasy Oszczędności) i Učiteljskog doma (Bursy Nauczycielskiej), predsjednik lokalnog Društva pučke škole (Koła Towarzystwa Szkoły Ludowej), gradske čitaonice (Kasyna Mieszczańskiego) i potpredsjednik Okružnog školskog vijeća (Rady Szkolnej Okręgowej) i Gimnastičkog društva Sokol (Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół“) (potonju je funkciju obavljao do 3.V.1902).¹⁵ Samborski „Sokol“, još uvijek slabo razvijen u usporedbi s drugim provincijskim odjelima, nije posjedovao vlastitu zgradu te je zahvaljujući naklonosti Tomaszewskog koristio gimnazijsku sportsku dvoranu.¹⁶ Izabran je i za kuratora Obrtničkog društva „Gwiazda“.¹⁷

Kao direktor najznačajnije prosvjetne ustanove u Samboru, Tomaszewski je stajao na čelu tamošnjeg odjela Pedagoškog društva i – kako se kasnije pisalo – „[...] znao je doprinijeti razvoju odjela te stvoriti osobna prijateljstva sa skoro svakim pučkim učiteljem“.¹⁸ Pored toga, angažirao se u osnivanju odjela Otvorenog pučkog učilišta iz Lavova u Samboru te kao tamošnji prvi predsjednik i izlagač (predavao je među ostalima 20.I.1901. *O električnoj struji*, a 24.II.1901. *O rendgenskim zrakama*)¹⁹. Predavao je i u sklopu Pučkog narodnog učilišta Adama Mickiewicza (npr. 16. i 23. siječnja 1903. *O*

11 Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, WF II 504 Dokt. *Tomaszewski Franciszek*; „Muzeum“ 1912, t. 28, s. 234.

12 *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum im. Arcyksiężniczki Elżbiety w Samborze za rok 1897*, Sambor 1897, s. 4.

13 Njegovu angažiranost u gradske probleme potvrđuju brojne vrlo stručne izjave koje je bilježio lokalni tisak. Vidi, među ostalima: „Tygodnik Samborsko-Drohobycki“ R. 3: 1902, nr 8 z 23 II, s. 1–2; R. 4: 1903, nr 5 z 1 II, s. 1, nr 14 z 5 IV, s. 2, nr 20 z 17 IV, s. 1, nr 24 z 14 VI, s. 2, nr 37 z 13 IX, s. 2, nr 43 z 25 X, s. 2.

14 Ibidem, R. 4: 1903, nr 10 z 8 III, s. 3, nr 12 z 22 III, s. 3.

15 „Słowo Polskie“ R. 16: 1911 nr 280 z 18 VI, s. 2; R. 17: 1912 nr 330 z 18 VII, s. 1; „Tygodnik Samborsko-Drohobycki“ R. 3: 1902 nr 17 z 27 IV, s. 2; „Muzeum“ 1912, t. 28, s. 236.

16 Samborski „Sokol“ tek je u ljeto 1904. dobio vlastitu zgradu. Opširnije vidi: *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestej piątek rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół“ we Lwowie*, Lwów 1892, s. 129–130; A. Kuczera, *Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii samborskiej*, t. 2, Sambor 1937, s. 367; „Tygodnik Samborsko-Drohobycki“ R. 3: 1902 nr 25 z 22 VI, s. 2.

17 „Tygodnik Samborsko-Drohobycki“ R. 2: 1901, nr 3 z 20 I, s. 3,

18 J. Kornicki, *op. cit.*, s. 1.

19 „Tygodnik Samborsko-Drohobycki“ R. 2: 1901, nr 3 z 20 I, s. 3, nr 7 z 24 II, s. 3.

smaku svijeta).²⁰ Prilikom odlaska Tomaszewskog u Lavov, o svečanosti njegova ispraćaja na željezničkoj stanici *Tygodnik Samborsko-Drohobycki* napisao je sljedeće: [...] sve je obuzela tuga za tako neumornim radnikom na polju javnih poslova u Samboru, koji je [...] u svakoj javnoj potrebi koju nikada nije izbjegavao [...] sam pokazivao inicijativu u važnim pitanjima za opće dobro“.²¹

Franjo Josip imenovao ga je 28. rujna 1904. direktorom Gimnazije Franje Josipa I. u Lavovu.²² Vrlo se brzo i u tome gradu Tomaszewski proslavio aktivnošću i energijom angažirajući se u djelovanju cijelog niza organizacija. Kao direktor osnovao je 1907. godine zakladu za pomoć i Đački dom za siromašne učenike Stefana Batoryja.²³ Zbog angažmana u političkom životu funkciju direktora nije obnašao dugo. Nakon izbora u Carevinsko vijeće, od 1. rujna 1907. stalno je bio na dopustu.²⁴ Radu u gimnaziji više se nikada nije vratio jer mu je, nakon poraza na izborima, zbog lošeg zdravstvenog stanja Pokrajinsko školsko vijeće 12. siječnja 1912. odobrilo smanjivanje satnice. No u srpnju 1912. godine Franciszek Tomaszewski je preminuo.²⁵

I u Lavovu se Tomaszewski istaknuo društvenim radom. Godine 1905. izabran je u gradsko vijeće²⁶, a 1906. godine postao je član Okružnog školskog vijeća.²⁷ Izabran je i za predsjednika Društva za narodnu prosvjetu (tu je funkciju obnašao do 1908). Kratko vrijeme bio je također zamjenik predsjednika Književno-znanstvenog kola Društva kolonije Rymanowa (Koła Literacko-Naukowego Towarzystwa Kolonii Rymanowskiej) te član Pokrajinskog školskog vijeća.²⁸ Godine 1907. izabran je za predsjednika Poljskog pedagoškog društva (Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego). U njegovo je vrijeme glasilo Pedagoškog društva *Szkoła* postao mjesečnik, a njegova je razina bitno podignuta. Na inicijativu Tomaszewskog 1909. godine sazvan je I. pedagoški kongres u Lavovu.²⁹

Pored prosvjetnog i društvenog rada Tomaszewski je mnogo vremena posvećivao i politici. Prisutnost u samborskim krugovima olakšala mu je već 1901. godine izbor u pokrajinski sabor, odnosno galicijski sejm. Dugogodišnje iskustvo i temeljito

20 Vidi u: „Tygodnik Samborsko-Drohobycki“ R. 4: 1903, nr 4 z 25 I, s. 2.

21 „Tygodnik Samborsko-Drohobycki“ R. 5: 1904 nr 46 z 13 XI, s. 3.

22 *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum im. Arcyksiężniczki Elżbiety w Samborze za rok 1905*, Sambor 1905, s. VI; *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. III Gimnazjum im. cesarza Franciszka Józefa we Lwowie za rok szkolny 1905*, Lwów 1905, s. 1.

23 „Słowo Polskie“ R. 17: 1912 nr 361 z 5 VIII, s. 8.

24 *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. III Gimnazjum im. cesarza Franciszka Józefa we Lwowie za rok szkolny 1908*, Lwów 1908, s. 23, ibidem za god. 1910, s. 33, ibidem za god. 1911, s. 23.

25 *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. III Gimnazjum im. cesarza Franciszka Józefa we Lwowie za rok szkolny 1912*, Lwów 1912, s. 62.

26 *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. III Gimnazjum im. cesarza Franciszka Józefa we Lwowie za rok szkolny 1905*, Lwów 1905, s. 1, 5.

27 *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. III Gimnazjum im. cesarza Franciszka Józefa we Lwowie za rok szkolny 1907*, Lwów 1907, s. 55.

28 „Słowo Polskie“ R. 17: 1912 nr 330 z 18 VII, s. 1.

29 J. Kornicki, *op. cit.*, s. 2.

poznavanje prosvjetnog zakonodavstva utjecalo je na to da je u saboru uzimao riječ uglavnom u pitanjima školstva. Brzo je imenovan tajnikom saborske Školske komisije, kojom je predsjedavao knez Witold Czartoryski. Aktivno se zalagao i za povišice plaća učiteljima. U saborskom govoru 15. rujna 1903. oštrim je riječima prosvjedovao protiv mjera štednje preko učiteljskih plaća: „Moramo učiteljima osigurati barem sigurnost onoga što posjeduju, da im se osigura starost bez briga i ogorčenosti...”³⁰ Tomaszewski je nastavio govoriti o pitanju koje je ranije pokrenuo zastupnik Tadeusz Romanowicz, a bilo je vezano uz proširenje autonomije Pokrajinskog školskog vijeća. Izradio je i detaljan projekt zakona koji je predložio za saborsku raspravu zajedno sa zastupnikom Stanisławom Głąbińskim 1904. godine. Zakon je konačno stupio na snagu 1905. godine, a Tomaszewski je „nesumnjivo imao u tome velike zasluge kao predlagatelj projekta u evoluciji naše školske uprave”.³¹ Već 1904. Tomaszewski je po prvi put dao prijedlog za osnivanje pokrajinskog fonda za učiteljske predujmove. Nažalost, taj je prijedlog ostvaren tek šest godina kasnije. Neovisno o početnom neuspjehu, nastavio je borbu za povišenje subvencija za učitelje tražeći prvenstveno dodatke za bolesne i za one koji trebaju liječenje.

Godine 1907. Tomaszewski je izgubio izbore za pokrajinski sabor. No u lipnju 1907. izabran je za zastupnika u Carevinsko vijeće iz V. okruga grada Lavova kao kandidat poljske desne stranke Nacionalna demokracija, iznimno utjecajne posebno u istočnoj Galiciji. I u Beču je govorio o školskim pitanjima, suprotstavljajući se stalnim zahtjevima Ukrajinaca i poričući optužbe ukrajinskih zastupnika o nepoštivanju prosvjetnih prava ukrajinske manjine. Predao je projekt o osnivanju Pedagoškog vijeća pri Ministarstvu bogoštovlja i nastave, što nikada nije ostvareno. Bio je član brojnih parlamentarnih komisija i drugih tijela.³² Kako je pisao Jan Kornicki, osvrćući se na aktivnosti Tomaszewskog u javnom životu: „Njegovoj smo se iskrenoj brizi za sudbinu nastavnika mnogo puta divili, kada je i sitne osobne probleme učitelja rješavao trčeći po Ministarstvu prosvjete ili u Pokrajinskom školskom vijeću, sve dok nisu bili pozitivno riješeni.”³³ Stanisław Głąbiński ovako je govorio na sprovodu:

[...] pokojni Franciszek Tomaszewski, osjećao je da kao Poljak ne može doživjeti pravu sreću sve dok ne bude u Domovini i tražio je priliku za širi nacionalni rad. Tražio ju je u radu za mlade, za učitelje, za grad, za zemlju, u školi i izvan nje, a na svakom je poslu bio uzor Poljaka i građanina. [...] svugdje ga je karakterizirao [...] osjećaj obveze i visoki zahtjevi prema samome sebi. Rada mu nikada nije bilo dosta, stalno je tražio novi.

30 Cit. za: J. Kornicki, *op. cit.*, s. 1. Govor je *in extenso* objavljen u: „Tygodnik Samborsko-Drohobycki“ R. 4: 1903 nr 41 z 11 X, s 1, nr 42 z 18 X, s. 1. *Mowa wygłoszona w obronie projektu ustawy o stosunkach prawnych nauczycieli szkół ludowych* została tiskana je u ibidem, nr 48 z 29 XI, s. 1. Vidi također izvještaj iz izvještajnog skupa u Samboru 17.1.1904., u kojem je Tomaszewski detaljno opisao svoju djelatnost (ibidem, R. 5: 1904 nr 4 z 24 I, s. 1).

31 J. Kornicki, *op. cit.*, s. 1.

32 „Słowo Polskie“ R. 16:1911 nr 280 z 18 VI, s. 2.

33 J. Kornicki, *op. cit.*, s. 2.

Mnogo je puta i u Beču izražavao želju da mu se u Poljskom kolu i u parlamentu dade šire polje za djelovanje, jer mu građanska savjest nije davala da miruje.³⁴

Kao zastupnik često je putovao po Galiciji podržavajući lokalne odjele Nacionalno-demokratske stranke. Primjerice, 24. travnja 1910. boravio je u Przemysłu podržavajući svoga kolegu, predsjednika mjesnog odjela dr. Leonarda Tarnawskog.³⁵

Vrlo aktivan način života odrazio se na njegovu zdravlju. Već 1910. počeo je ozbiljno bolovati. To mu je onemogućilo da se uključi u predizbornu utrku za ponovni izbor, pa na kraju nije bio izabran za zastupnika.³⁶ Godine 1911. imao je tešku operaciju, ali usprkos svemu nije prekinuo s dotadašnjim aktivnostima. Objavio je jednu brošuru o nužnosti jačanja školskih financija grada Lavova zemaljskim sredstvima. Nakon gubitka izbora vratio se ravnateljskim obvezama u III. gimnaziji iako je imao uvjete za mirovinu. Govorio je tada:

Previše sam mlad [...] da ništa ne radim. Nisam osvojio mandat, ali želim raditi, pa ću se vratiti profesorskom poslu.³⁷

Tomaszewski se pored prosvjetnog rada bavio i znanošću te je iza sebe ostavio značajan znanstveni opus, posebno iz područja fizike i kemije. Za postignuća na polju kemije izabran je za člana Fiziografske komisije Akademije umjetnosti u Krakovu. Drugo područje o kojem je pisao bila je pedagogija. Dugo je surađivao s lavovskim dnevnim listom *Słowo Polskie*, osobito o prosvjetnoj tematici, ali i političkim i financijskim pitanjima.³⁸

Tomaszewski je preminuo 17. srpnja 1912. godine nakon duge i teške bolesti. Imao je 60 godina. Iz braka sa Stanisławom, rođenom Dziedzicka, imao je dvojicu sinova, liječnika Zdzisława i pravnika Adama (koji je ostvario činovničku karijeru), te kćer koja se udala za arhitekta Noworytu.³⁹ Sprovod je održan 19. srpnja, a u posljednjem ispraćaju u povorci koja je krenula iz zgrade III. gimnazije prema groblju na Łyczakowu ispratilo ga je mnoštvo sugrađana, među kojima su bili i gradonačelnik Józef Neumann, rektor sveučilišta Ludwik Finkiel i brojni profesori te drugi ugledni građani. Misu je služio lavovski biskup Władysław Bandurski. Pokazalo se da su građani Lavova zahvalni svome Franciszku Tomaszewskom.

34 „Słowo Polskie“ R. 17: 1912 nr 334 z 20 VII, s. 3

35 Ibidem, R. 15: 1910 nr 183 z 21 IV, s. 8. Vidi također članak Tomaszewskog na tu temu – idem, *Pragmatyka służbowa*, ibidem, nr 97 z 28 II, s. 1–2. O L. Tarnawskom i njegovoj djelatnosti u pokrajinskom parlamentu u Lavovu i stranci vidi: T. Pudłocki, *Tarnawski Leonard Michał*, w: *Przemyskim słowniku biograficznym*, t. 2, pod red. L. Faca, T. Pudłockiego i A. Siciak, s. 147–159.

36 Pozato je da je 10.1.1911. izvještavao svoje birače u V. okrugu – vidi: „Słowo Polskie“ R. 16:1911 nr 17 z 17 I, s. 2. Predizbornu kampanju u svome okrugu započeo je 23.5.1911., o čemu je detaljno izvijestilo svoje čitatelje „Słowo Polskie“ (ibidem, nr 240 z 24 V, s. 1). Vidi njegov govor objavljen u *Nadzwyczajnym dodatku do nru 241 „Słowa Polskiego“* (z 24 V, s. 9–10).

37 *Śp. Franciszek Tomaszewski, Wiedeń, 19 lipca*, ibidem, R. 17: 1912 nr 335 z 20 VII, s. 2.

38 „Słowo Polskie“ R. 17: 1912 nr 331 z 18 VII, s. 2, 5.

39 Ibidem, nr 331 z 18 VII, s. 3.

Bilješke s putovanja nesustavne su zabilješke pisane *ad hoc* tijekom ljetnog putovanja koje je Tomaszewski poduzeo u kolovozu 1909. kao zastupnik u Carevinskom vijeću. Već u prvim riječima svojih bilježaka Tomaszewski jasno naglašava da ga je rani završetak zasjedanja parlamenta naveo na posjetu jedinom dijelu Austro-Ugarske koji dotad nije bio posjetio.

Kako je sam tvrdio, volio je putovati i poznao je sve krunske zemlje izuzev Dalmacije te nedavno anektirane Bosne i Hercegovine. S humorom, na neki način šaleći se s čitateljima, spominje da je pritom, dok je još imao priliku, iskoristio svoje zastupničke privilegije, kao što je besplatna željeznička karta. Vjerojatno je Tomaszewski bio svjestan sve lošijeg zdravstvenog stanja i iskoristio je doslovce posljednje mjesece života kako bi razgledao nepoznate dijelove Monarhije. Osim redovnih posjeta Beču, gdje je često boravio kao zastupnik u Carevinskom vijeću, ovo je bilo njegovo posljednje putovanje izvan Lavova.

Iako se radi o spontanim zapisima, *Bilješke* pokazuju prvenstveno autorovu upućenost i poznavanje literature. Tomaszewskog ne zanima isključivo ljetni odmor – oslobođenje od obveza i svakodnevnice; on ne vjeruje slijepo vodičima ili riječima drugih turista, već sam nastoji provjeriti istinitost informacija i priča koje je čuo u mjestima što ih je posjetio.⁴⁰ Mnogo puta uspoređuje svoje dojmove s tuđim opisima. Ne skriva ni

40 Literatura na stranim jezicima koja se odnosila na regiju, a koja je izašla na prijelazu 19. i 20. stoljeća vrlo je opširna. Tomaszewski je mogao prije putovanja koristiti niz knjiga i brošura, posebno na njemačkom jeziku, koje je mogao bez problema nabaviti, ako ne u Lavovu, onda u Beču. Vidi među ostalima: John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar and Herzegovina*, London, John Murray, 1848; Johann Georg Kohl, *Reisen nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Dresden, Arnoldische Buchhandlung 1851; William Frederick Wingfield, *A tour in Dalmatia, Albania and Montenegro with a historical sketch of the Republic of Ragusa*, London, Reichard Bentley 1859; Charles Pelierin, *Excursion artistique en Dalmatie et au Montenegro*, Paris, Imprimerie de Dubuisson and Co, 1860; Emily Ann Strangford, *The Eastern Shores of the Adriatic in 1863. With a Visit to Montenegro*, London: Richard Bentley, 1864; Humprey Sandwith, *Notes on the South Slavonic countries in Austria and Turkey in Europe*, Edinburgh and London, Willina Blackwood and Sons 1865; Johann Roskiewicz, *Studien ueber Bosnien und die Hercegovina*, Leipzig und Wien, F. A. Brockhaus 1868; R. H. R., *Rambles in Istria, Dalmatia and Montenegro*, London, Hurst and Blackett 1875; A. Meylan, *A travers l'Herzegovine*, Paris, Sandoz et Fischbacher 1876; William Denton, *Montenegro. Its People and their History*, London, Daldy, Isbister and Co. 1877; Arthur John Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on foot, during the insurrection, August and September 1875, with an historical review of Bosnia. With illustrations*, etc, London, Longmans, 1876; idem, *Illyrian Letters: a revised selection of correspondence from the Illyrian Provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia, addressed to the "Manchester Guardian" during the year 1877*, Longmans, Green and Co., London, 1878; Carlo Yriarte, *Les bords de l'Adriatique et le Montenegro*, Paris: Hachette 1878; Amand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien, das Land un seine Bewohner*, Wien, L.C. Zamarski, 1878; Thomas Graham Jackson, *The Architecture of Dalmatia*, London, 1887; idem, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, Oxford, Clarendon Press, 1887; Carl Peez, *Mostar und sein Culturkreis*, Leipzig, J. U. Brockhaus 1891; Kurt Hassert, *Reise durch Montenegro nebst Bemerkungen ueber Land und Leute*, Wien, A. Hartleben's Verlag 1893; Robert John Kennedy, *Montenegro and Its Borderlands*, London: Hatchards, 1894; Heinrich Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*, Berlin, Dietrich Riemer 1897; Harry Craufuird

razočarenje ni fascinaciju. U tom smislu uklapa se u tipičnu putopisnu literaturu svoga vremena – objektivne elemente (mjesto, događaji, ljudi) komparira sa svojim gledištima i sudovima; objektivnu naraciju isprepliće s vlastitim doživljajima i osjećajima. Zbog toga su njegove *Bilješke*, slično kao i sva putopisna literatura, vrlo hibridan žanr.⁴¹

U njegovim izvještajima iz pojedinih mjesta možemo pronaći nekoliko vodećih motiva. Već na prvi pogled možemo primijetiti fascinaciju Tomaszewskog svijetom tehnike i svime što se povezuje s europskom civilizacijom, odnosno napretkom. To je proizlazilo iz njegovih znanstvenih interesa – bio je fizičar, a tehnološki napredak u Europi koji se dogodio tijekom njegova života, tj. u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, bio je toliko golem da se za praktičara poput Tomaszewskog morao činiti uistinu fasciniranim. Vidi se da je svijet tehnologije predstavljao za njega veliki intelektualni izazov, zbog čega je poduzimao napor da sam iskusi njezina najnovija postignuća. Namjerno je birao putovanje željeznicom, i to rutom koja je nedavno puštena u promet – želeći osobno provjeriti je li državni novac dobro iskorišten. Kao dugogodišnji zastupnik i osoba koja je obnašala mnoge javne funkcije, u svojim opisima Tomaszewski poprma paternalistički ton. Drugi primjer njegove fascinacije tehnologijom jesu njegovi opisi Pule i otoka Briju-na, u kojima dominiraju pojedinosti vezane za luku ili borbu protiv malarije – napredak je za njega dokaz razvoja Monarhije. O samoj Dalmaciji prije putovanja nije mnogo znao – napominje kako se priča da je to vrlo zaostala pokrajina u kojoj nema ni željeznice.⁴²

Thomson, *The Outgoing Turk: impressions of a journey through the western Balkans With seventy-six illustrations and three maps*, London: W. Heinemann, 1897; Ardern George Hulme Beaman, *Twenty Years in the Near East*, London: Methuen & Co., 1898; Reginald Wyon, *The Balkans from Within*, London, James Finch and Co., 1904; Mary Edith Durham, *Through the lands of the Serb*, London Edward Arnold, 1904; edaem, *The Burden of the Balkans*, London, Edward Arnold, 1905; F. Leska, *Das Waidwerk in Bosnien und Hercegovina*, Klagenfurt 1905; John Foster Fraser, *Pictures from the Balkans With forty full-page plates, etc.*, London, Cassell & Co., 1906; Frederick William von Herbert, *By-Paths in the Balkans*, London, Chapman & Hall, 1906; Evans J. Lloyd, *British Journalists tour in the Adriatic and Bosnia*, Warwick: Evans & Co., 1907; Allen Upward, *The East End of Europe*, London, John Murray 1908; Maude M. Holbach, *Dalmatia: the land where East meets West With upwards of 50 illustrations and a map*, London, New York: John Lane, 1908; idem, *Bosnia and Hercegovina Some wayside wanderings With 48 illustrations from photographs by M. Holbach and a map*, London, New York: John Lane, 1910; Mrs. E. R. Whitwell, *Through Bosnia and Hercegovina*, London, Dreser 1909; Robert Michel, *Mostar*, Prag, Carl Bellmann 1909; Richard Gillham Thomsett, *A Trip thorough the Balkan*, London, Digby, Long and Co., 1909; Percy Edward Henderson, *A British Officer in the Balkans. The account of a journey through Dalmatia, Montenegro, Turkey in Austria, Magyarland, Bosnia and Hercegovina. With 50 illustrations & a map*, London: Seeley & Co., 1909; Robert Smythe Hichens, *The Near East, Dalmatia, Greece and Constantinople Illustrated by Jules Guerin and with photographs*, New York, Century Co., 1913; Willina Y. Morgan, *The New East*, Topeka, Crane and Company 1913; Mechthild Golczewski, *Der Balkan in deutschen und osterreichischen Reise- und Erlebnisberichten 1912–1918*, Wiesbaden, Steiner, 1981.

41 Vidi: M. Baine Campbell, *Travel Writing and Its Theory*, u: *Travel Writing*, ed. by Peter Hulme and Tim Youngs, Cambridge 2005.

42 O fascinaciji generacija 19. stoljeća putovanjima i pokretom vidi: H. Salmi, *Europa XIX wieku. Historia kulturowa*, prev. Agnieszka Szurek, Kraków 2010; W. Tomasik, *Inna droga. Romantycy a kolej*, Warszawa 2012.

Tek je na drugom mjestu oduševljenje čudima prirode. I to samo onima koji ostavljaju neki dublji trag zbog svoje iznimnosti, divljine ili unikatnosti. Priroda dakle ne izaziva kod Tomaszewskog takve emocije kao tehnika. Mjestimično autor čak ne skriva razočarenje kada mu se krajolik koji vidi čini jalovim, praznim, lišenim života, što možemo primijetiti u opisima unutrašnjosti Istre ili Bosne. Iako se približavao šezdesetoj, na nekim mjestima možemo osjetiti kako iz *Bilješki* izbija želja za novim iskustvima, iskustvima nečeg više nego samo premještanja iz mjesta u mjesto. *Bilješke* su izašle ispod pera ozbiljnog, staloženog čovjeka koji je, i nakon što je postigao uspjeh u životu te stekao određenu financijsku sigurnost, i dalje otvoren za avanture. Tomaszewski žali što mu nije uspjelo planirano putovanje u Cetinje. Otvoreno piše da mu se mirno more oko broda tijekom cijelog boravka činilo zamornim.

Treći dominantni motiv u *Bilješkama* jesu poljske potke. Tomaszewski je pisao svoja pisma uredništvu lista *Słowo Polskie*, koji je početkom 20. stoljeća objavljivao brojne putopise po Europi, Americi, Africi i Aziji što su ih pisali istaknuti lavovski intelektualci poput Kornela Makuszyńskog, Edmunda S. Naganowskog, Bertolda Merwina, Juliusza Kleinera ili Janine Klemensiewiczowe. Tomaszewski ih je zasigurno čitao – u svima se uvijek naglašavala prisutnost Poljaka, uspoređujući lokalne prilike s poljskima. Isto je tako u slučaju ovih *Bilježaka*. Druga je stvar što su čitateljima u Galiciji one mogle biti zanimljive jer je doslovce godinu dana prije putovanja Tomaszewskog Franjo Josip anektirao Bosnu i Hercegovinu te su u novu pokrajinu slani brojni poljski inženjeri, činovnici, liječnici i dr. Tako su čitatelji najvećeg poljskog galicijskog dnevnika, pored krakovskih listova *Czas* i *Nowa Reforma*, zasigurno bili zainteresirani za informacije o mjestima kamo su slani njihovi muževi, braća ili očevi. Odatle brojne informacije o Poljacima koji su živjeli u tim mjestima i usporedba njihove stvarnosti i galicijskih prilika. Na taj je način Tomaszewski djelovao na maštu svojih čitatelja, olakšavajući im vizualizaciju ponekad potpuno nepoznatih područja.⁴³

Jezik *Bilježaka* relativno je jednostavan i razumljiv. Ponekad je u slučaju geografskih pojmova i naziva autor postupao posve nedosljedno. Obično je koristio talijanske nazive koje je čuo.⁴⁴ U pripremi *Bilježaka* nastojao sam pronaći originalne zemljopisne

43 O tome da Tomaszewski nije izuzetak u primjeni tog tipa opisa, već se uklapao u struju tadašnjih poljskih putnika vidi opširnije: E. Prokop-Janiec, *Polskie podróże po Słowiańszczyźnie*, w: *Południowa Słowiańszczyzna w literaturze polskiej XIX i XX w.*, red. Krzysztof Stępnik, Monika Gabrys, Lublin 2010, s. 19–20; M. Sadlik, *Dziwiętnastowieczne podróże w krajach południowosłowiańskich odbywane*, w: *ibidem*, s. 25–33. Za usporedbu vidi: Vladan Đorđević, *Evropa i Crna Gora*, Beograd, Sv. Sava 1912; *U dragom kraju. Kako njemački putopisci u 19. i 20. stoljeću gledaju i opisuju hrvatske krajeve. Odlomci iz putopisa Therese von Artner, Otto Ferdinanda von Pischke, Ide von Dueringsfeld i Hermanna Babra*, H.I.B.Y., Zagreb 1942; Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX. stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1981; Neval Berber, *Unveiling Bosnia-Hercegovina in British Travel Literature (1844–1912)*, Pisa, Plus, 2010.

44 Nisam pronašao informaciju da je Tomaszewski poznao talijanski jezik, ako jest, onda je mogao koristiti jedan od brojnih opisa Balkana objavljenih na tom jeziku na prijelazu 19. i 20. stoljeća. Vidi među ostalima: Alfredo Serristori, *La costa Dalmata e il Montenegro durante la guerra del 1877*, Firenze, Tipografia dr G. Barbera 1877; Carlo Yriarte, *Era Dalmazia*, Milan, Fratelli Treves, 1878;

nazive i navoditi ih prema današnjem pravopisu. To je proizlazilo iz činjenice da pogreške i iskrivljavanja nisu morale biti krivica Tomaszewskog – vjerojatno slovoslagari koji su radili prijelom novina nisu uopće poznavali većinu naziva i radili su greške pri čitanju rukopisa pisama.

Ruta putovanja Franciszeka Tomaszewskog išla je preko Austrije (uz najdulje zaustavljanje u Badgasteinu) i Trsta do Pule, koja ga je očito fascinirala. Dva dana proveo je na otoku Veli Brijun, a potom je duž dalmatinske obale putničkim brodom otputovao u Kotor. Dulja zaustavljanja trebao je imati u Kotoru, Dubrovniku i Splitu, kojima je posvetio kraće opise. Njegove opservacije nisu možda posebno značajne, no pokazuju način gledanja turista s početka 20. stoljeća i predstavljaju na neki način zabilješku „prolaznih dojmova“ te podsjećaju na današnje reportaže.

Iz Gruža se Tomaszewski zaputio u Mostar, Sarajevo i Ilidžu. Svako od tih mjesta toliko ga je zainteresiralo da im je posvetio dulji trenutak fokusirajući se ne samo na spomenike kulture i zanimljivosti već i na ljude. Svoja razmatranja autor završava pričom o susretu s muslimanskim učenjakom i prenosi njegove dojmove nakon godinane službene austrijske vladavine u Bosni i Hercegovini.⁴⁵ Iako Tomaszewski ne opisuje svoj put natrag prema Galiciji, vjerojatno je putovao preko Mađarske i Beča do Krakova iz kojeg je planirao kraći posjet Tatrama, odnosno Zakopanom. Naime, završava tužnom refleksijom o tome što nedostaje galicijskim mjestima u usporedbi sa standardima zapadnih pokrajina Monarhije.

Aktualnost teme veliki je adut ovih tekstova, skromnih što se tiče opsega. Valja podcrtati da je interes stanovnika Galicije o ovim prostorima bio relativno skroman prije 1908. godine,⁴⁶ a pažljiva analiza utjecajnih listova, namijenjenih širem čitateljstvu, poput *Ślōwo Polskie*, *Czas*, *Nowa Reforma* ili *Wiek Nowy*, samo potvrđuje tu tezu. S druge strane,

Thomas Graham Jackson, *Ragusa – Il Palazzo Rettorale Il Duomo Il Reliquario del Teschio di S Biagio (Estratto dall'Annuario Dalmatico)*, Zara, 1885; Vico Mantegazza, *Al Montenegro. Note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, Firenze, Successori le Monnier 1896; Giuseppe Marcotti, *Montenegro e le sue donne Il matrimonio del Principe ereditario d'Italia*, Milano, Fratelli Treves 1896. Autor je mogao zbog sličnosti jezika koristiti neke domaće opise i vodiče, vidi među ostalima: Dragutin Franić, *Plitvička jezera i njihova okolica: sa 19 fotografija, sa 9 historičkih i geografskih karata: pa sa 3 vlastoručne crtarije njegov veličanstva Fridrika Augusta II., saskog kralja*, Zagreb 1910; idem, *S gjacima kroy Bosnu-Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru (Trst, Mletke, Rijeku) i Hrvatsku*, Donja Tuzla 1901.

45 Za usporedbu vidi neke druge putopise po istoj regiji: I. v. D., *Aus Dalmatien*, Prag, Carl Bellmann's Verlag, 1857 (na ruti: Split, Dubrovnik, Trogir, Gruž, Hercegovina, Kotor), ili relacija nešto suvremenija Tomaszewskom – H. Bahr, *Dalmatinische Reise*, Berlin, S. Fischer Verlag 1912 (na ruti: Gruž, Dubrovnik, Split). U usporedbi s tim opisima, ili brojnim putopisima engleskih i njemačkih putopisaca ruta tomaševskog ne čini se posebno izuzetnom.

46 Osim na ranije navedene putopise valja skrenuti pozornost na poseban broj časopisa „Świat Słowiański“ iz 1878. posvećen južnim Slavenima, ili posebnu akciju stanovnika Krakova za stradale u zagrebačkom potresu 1880. Vidi: *Krakow Zagrebu. Album poświęcen stradalnicima potresa 1880. godine/Kraków Zagrzebowi. Album poświęcony ofiarom trzęsienia ziemi z 1880 roku*, priredili/redakcja: Maciej Czerwiński, Magdalena Najbar-Agić, Zagreb 2011.

moda putovanja među pripadnicima galicijskog srednjeg sloja proširila se tek u drugoj polovici 19. stoljeća, o čemu uostalom Tomaszewski piše na početku svojih *Bilježaka*.

Ako su Poljake zanimale informacije iz južnih krajeva Monarhije, obično se to odnosilo na središte tadašnje austrijske Rivijere – Opatiju. Opatija (Abbazia) je bila jedno od najpopularnijih lječilišta Austro-Ugarske i odredište putovanja mnogih Poljaka.⁴⁷ Prije Prvoga svjetskog rata, zbog povećanja broja Poljaka u južnim pokrajinama Monarhije, broj putopisa i izvještaja iz Opatije znatno je porastao. Primjerice, krajem travnja 1911. *Słowo Polskie* donosi informaciju svojih čitatelja da su mjesec dana ranije u tom mjestu boravili, među ostalima: armensko-katolički nadbiskup iz Lavova Józef Teodorowicz, zastupnik i sveučilišni profesor Gustaw Roszkowski, novinar Zygmunt Wasilewski, sveučilišni profesor Marian Zdziechowski, pisac Feliks Chwalibóg, grofica Stanisławowa Badeni, lavovski vijećnik i bankar Jonasz. U lipnju iste godine, prije početka ljetne sezone, pisalo se: „Poljski se jezik može dosta često čuti. Osoba poljske nacionalnosti prošli je tjedan boravilo tridesetak, najčešće iz Galicije.”⁴⁸ Od poznatih boravili su tada grof Adam Tarnowski te lavovska glumica Anna Gostyńska.

Ovakve informacije trebale su navesti bogatije čitateljstvo da prije „sezone krastavaca” razmotri eventualnu promjenu ljetnih planova i zamijeni tradicionalna ljetovališta Karlsbaden, Marienbaden ili Reichenthall nekom drugom destinacijom. Navođenje imena poznatih ličnosti djelovalo je na taštinu potencijalnih turista koji su samom činjenicom da putuju ulazili u isti red s tadašnjim velikanima svijeta politike, kulture ili crkve.

Słowo Polskie je u svojim opisima Opatije donosilo i mnoge praktične i korisne informacije – to pokazuje da je među bogatijim stanovnicima galicijskog glavnog grada porastao interes za odmorom na Jadranu. Prema informacijama ovog dnevnika, tri Poljakinje vodile su pansionu u Opatiji,⁴⁹ gospođa Międzyńska u vili „Kuben“, gospođa Polaska u vili „Peppina“ i Wanda Marchlewska u vili „Heim“. Ti su pansioni igrali ulogu središta poljske kulture. Primjerice, 17. travnja 1911. u pansionu „Kuben“ održana je priredba s prikupljanjem sredstava u korist sirotišta Društva pučke škole (*Towarzystwa Szkoły Ludowej*) u Przemyślanima. Organizirala ju je gospođa Hyżycka, koja je tamo boravila:

Iako vrlo brojno zastupljena u Abaciji, poljska dijaspora u skromnom se broju pojavila u Kubenu jer je, budući da je prostor malen, broj uzvanika bio ograničen. Čisti prihod iznosio je preko 300 kruna. Povećanju prihoda doprinijeli su umjetnički oslikani programi koje je naslikao g. W. iz Lavova.⁵⁰

47 Vidi: D. Blažina, *Sienkiewicz, Hrvati i Opatija*, bib.irb.hr/datoteka/58228.Sienkiewicz.doc; Vidi također: dokumentarni film Lucyne Smolińske, *Citta bellissima... Stanisław Witkiewicz w Lovranie* (1998).

48 „Słowo Polskie“ R. 16: 1911 nr 297 z 28 IV, s. 3.

49 Ime grada zapisivano je na različite načine na poljskom jeziku prije Prvoga svjetskog rata: Abbazja, Abacja, Abbacja,

50 „Słowo Polskie“ R. 16: 1911 nr 205 z 3 V, s. 6.

I druge informacije trebale su mamiti Poljake željne odmora. U vrijeme ljetne sezone naglašavalo se da je u Opatiji najviše Mađara, ali da ne nedostaje ni Poljaka. Kao potvrda toga može se uzeti opskrbljenost čitaonice u lječilišnom kompleksu cijelim kompletom glavnih listova iz Lavova, Krakova, Varšave i Poznania.⁵¹ Poljaci koji su se pribojavali jezičnih problema imali su i nekoliko svojih liječnika, a posebno dr. Goeringa iz Karlsbadena i dr. Ksaweryja Górskog iz Szczawnice, koji su ovdje bili posebno popularni. Isticalo se ipak da tipični poljski turisti, koji su se nastojali pokazati kao kozmopoliti i Europejci, riskiraju da ispadnu smiješni u očima južnih Slavena.

„Mi“ smo ovdje rado viđeni gosti budući da tradicionalno nismo škrti (volimo se pokazati kao „gospoda“), a tražimo toliko malo! Ne da nam se ni zauzimati mjesto u odboru lječilišta, a kada bismo mogli s domaćim stanovništvom, nekim prodavačem ili poslugom, razgovarati poljski – radije se silimo na njemački, francuski ili – kako je govorio pokojni pukovnik Dobiecki – „parlare non tengo“ na talijanskom! Paun i papiga!⁵²

O drugim hrvatskim mjestima pisalo se mnogo manje. Sporadično su se pojavljivale informacije o Zagrebu, vijesti o politici ili informacije u kojima se naglašavalo domoljublje Hrvata. U takve možemo ubrojiti informacije iz kolovoza 1911. o sokolskom sletu u Zagrebu u kojem su sudjelovali i Poljaci.⁵³ Također, u vrijeme sokolskog sleta u lipnju 1903. u Lavovu isticala se prisutnost hrvatske delegacije na čelu s Franjom Bučarom.⁵⁴

Bilješke Tomaszewskog imaju još jednu vrijednost – dokumentarnu. Zbog rijetkosti izvora koje su proizveli Poljaci o Hrvatskoj, Dalmaciji te Bosni i Hercegovini još su i vrednije.⁵⁵ Činjenica da su pisane *ad hoc* s namjerom objavljivanja i isticanja onoga što je aktualno, mogu biti dodatni izvor koji uvelike nadopunjava istraživanja o slici ovih područja u očima stranih putnika.

Prevela: Magdalena Najbar-Agičić

51 „Słowo Polskie“ R. 16:1911 148 z 29 III, s. 4; nr 280 z 18 VI, s. 2; nr 337 z 21 VII, s. 8.

52 Ibidem, nr 337 z 21 VII, s. 8. „Paun i papuga“ je aluzija na pjesmu J. Słowackog „Agamemnonov grob“.

53 Ibidem, nr 377 z 14 VIII, s. 2.

54 *Pamiętnik IV Zlotu Sokolstwa Polskiego we Lwowie w dniach 27–29 czerwca 1903*, Lwów 1904, s. 59, 85.

55 Iz tog razdoblja vidi među ostalima: W. Krasinski, *Montenegro and the Slavonians in Turkey*, London, Chapman and Hall 1853; K. Piękowski, *Czarnogóra pod względem geograficznym, statystycznym i historycznym*, Lwów 1869; J. Grzegorzewski, *Z niedawnych dziejów Hercegowiny*, Kraków 1883; idem, *Za Dunajem (Bułgaria, Serbia, Czarnogóra)*. Podług dzieła Jana z Grzegorzewic wydał B.G., Lwów 1904; M. Czermiński, *Z podróży po Bośni i Hercegowinie*, Kraków 1899; idem, *Wspomnienie z misyj między Polakami nad Bosforem, w Bośni i na Krecie*, Kraków 1901; S. Bełza, *Nad brzegami Bosny i Narenty*, Warszawa 1899; idem, *Pod niebem Dalmacji. Odczyt publiczny*, Warszawa 1901; J. Magiera, *Na Jugu Słowiańskim. (Opisy i wrażenia)*, Kraków 1911; A. Jabłonowski, *Pisma*, t. 5 *Słowiańszczyzna południowa oraz Wołosza i Albania*, Kraków 1911; L. Bilinski, *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskiego*, Sarajevo 2004.

Część I. Brioni, 17 sierpnia⁵⁶

Z zamknięciem sesji parlamentarnej ustała nietykalność poselska, nie płyną diety⁵⁷. Mniejsza o nietykalność. Kto nie ma zbyt krewkiego temperamentu, używa miernie alkoholu, nie jest redaktorem, a pojęcia altruizm nie posuwa aż do zapomnienia o tym, co moje, co twoje, może sto lat przeżyć i nie zapoznać się z kozą⁵⁸, chociażby posłem nie był. Znam wprawdzie jednego męża, który powiada o sobie, że siedział w kozie we wszystkich trzech zaborach, ale to poszło stąd, że chciał za młodu uszczęśliwić ludzkość w zbyt szybkim tempie. Aplikowano mu tedy na ochłodę kozę, a trzeba przyznać, z bardzo dobrym skutkiem. Bo koza to także rodzaj akademii.

Co do diet można by również powiedzieć z dumą hidalgo⁵⁹, „pal sześć diety“, ale złośliwi ludzie gotowi temu lekceważeniu nie wierzyć. Wszak za 2400 koron można kupić trzy morgi ziemi. Wyższy stopień doskonałości osiągnął jeden z kolegów, który mi mówi, że jest z zamknięcia diet zadowolony. Przypomina to jednak owego Żyda, który powiadał: „Jestem Żydem i jestem dumy z tego“. A na zapytanie, dlaczego właściwie jest dumny, odrzekł: „Bo gdybym nie był dumny, byłbym także Żydem, a tak jestem przynajmniej dumny“.

Jedna rzecz przecież posłom została, rzecz może jedynie przyjemna, którą daje posłowanie, mianowicie karta kolejowa, z góry za cały rok zapłacona. Jest to wynalazek bardzo godny, bo za 234 korony można jeździć bez ograniczenia pierwszą klasą wszystkimi kolejami państwowymi i konduktorzy człowieka szanują. A chociaż się jest demokratą⁶⁰, to przecież wygodnie się lubi a estymę ceni.

Ponieważ tedy możliwość bezpłatnego jeżdżenia została, a włożyć się lubię, zapragnąłem poznać chociażby raz w przelocie jedyny z krajów i królestw, reprezentowanych w Radzie Państwa, dotąd mi nieznanych, tj. Dalmację, krainę zaniedbaną, z powodu braku kolei od świata odciętą, a jak fama niesie, bardzo piękną, a nadto przypatrzyć się trochę dwóm najnowszym perłom w koronie Habsburgów, Bośni i Hercegowinie i poznać się z kmieciami bośniackimi, którym pośrednio zamknięcie sesji zawdzięczamy. Straszono mię wprawdzie gorącem, ale pomyślałem sobie: „Raz kozie śmierć!“. Mógł tak wielki człowiek, jak Sienkiewicz chodzić sobie po Afryce, to może zwyczajny śmiertelnik poprażyć się trochę w Dalmacji. Odkładać tej spray nie można, bo przyszłość niepewna. Kto tam wie, jak długo człowiek będzie jeszcze mógł bezpłatnie jeździć po świecie.

Dla zwyczajnych ludzi najbliższa i najtańsza droga do Dalmacji ze Lwowa wiedze przez Peszt i Rijekę. Dla posła, jeśli nie posiada nadmiaru mamony, jedyna droga prowadzi przez Wiedeń do Triestu koleją państwową. Można jechać z Wiednia na Amstetten, Selzthal⁶¹, St. Michael⁶², Villach albo nieco dłuższą drogą Amstetten, Selzthal, Bischofshofen, Schwarzach⁶³, Gastein⁶⁴, Spittal⁶⁵, Villach.

56 „Słowo Polskie“ R. 14: 1909 nr 387 z 20 VIII, s. 2.

57 U srpnju 1909. na svečani je način završio rad parlamenta.

58 *Koza* – zatvor ili internacija.

59 Niża titula španj. plemstva.

60 Tomaszewski je pripadao Nacionalno-demokratskoj stranci.

61 Naziv je izvorno krivo otisnut – ovdje je popravljen; radi se o gradiću u Štajerskoj.

62 Sankt Michael in der Obersteiermark

63 Schwarzach im Pongau

64 Autor misli na poznato austrijskoj lječilište Badgastein, što objašnjava kasnije. Ipak, najčešće koristi uobičajeno ime Gastein.

65 Spittal an der Drau

Obrałem tę drugą, aby poznać nową, w lecie tego roku otwartą kolej przez Taury. A że po drodze był Gastein, więc zaważdziłem o tę znaną miejscowość kąpielową. Do niedawna dojeżdżało się koleją tylko do Lend⁶⁶, a stąd potrzeba było jechać do Gastein dorożką 4–5 godzin. W roku 1905 otwarto część kolei idącej przez Taury od Schwarzach do Gastein, a w lecie 1909 część dalszą od Gastein do Spittal. Kolej przez Taury należy z pewnością do najbardziej malowniczych kolei alpejskich a pod względem technicznym do trudniejszych linii kolejowych.

Badgastein – bo jest i Dorfgastein i Hofgastein⁶⁷ – leży w górskim, obficie zalesionym żlebie, przez który jakby z pieca na leb pędzi w dolinę rzeczka Acha⁶⁸, w wysokości 1012 m nad poziomem morza, a więc w tej wysokości co Kuźnice w Zakopanem. Acha tworzy tu dwa ładne wodospady, tuż koło Kurhauzu⁶⁹. Cała na pianę rozbita spada najpierw z wysokości 63 m, a potem z wysokości 85 m z hukiem na dno żlebu. Domy, miasteczka oraz wille i hotele zbudowano na zalesionych, mniej lub bardziej stromych stokach żlebu, to wyżej, to niżej. Żleb zamknięty jest z trzech stron dużymi górami wysokości około 2500 m., miejscami ubielonymi wiecznym śniegiem. Miejscowość cała jest bardzo malownicza. Naturalnie termy Gasteinu mają być bardzo skuteczne. Ukoronowane głowy, jak Wilhelm I, cesarz Franciszek Józef i tacy sławni ludzie jak Bismarck i Moltke, chętnie tu przebywali.

Spacerować ma Gastein bardzo piękne, uliczki znakomite, elektrycznie na daleką przestrzeń oświetlone.

Mimo to hymny, jakie o piękności Gasteinu słyszałem – jedna znajoma pani w Wiedniu, Niemka, gdy mówi o Gasteinie, z zachwyty prawie omdlewa – są stanowczo przesadzone. Bywa tu tak często, że ktoś przeczulony, taka naddusza⁷⁰, coś przesadnie opisze. Inni, widząc to samo, śpiewają potem tę samą piosenkę, aby ich nie policzono do filistrów i mydlarzy. Mało jest rzeczy w istocie tak pięknych, jak na widokówce lub w opisie.

A więc bez ekstazy: Gastein ma piękną przyrodę, trzy hotele po europejsku wyglądające i kilkanaście pięknych wili wśród stałego, małego miasteczka.

Gastein do kąpeli⁷¹ światowej pretensji sobie rościć nie może. Owszem jest tu wiele zaściankowości. Muzyka wieczorna robi wprost komiczne wrażenie, bo goście siedzą na małym placu na krzesłach, w kilku rzędach poustawianych, zamiast przechadzać się, jak to gdzie indziej bywa, bo na taki muzyczny spacer nie ma miejsca. O pokazaniu toalet⁷² mowy nie ma. Gdyby tedy która z moich rodaczek wybrała się do Gastein, oczywiście z potrzeby, bo dla wytchnienia mamy miejsc pięknych u siebie pod dostatkiem, radzę pozostawić największe kapelusze w domu. W Gastein jest wcale drogo, podróż daleka, więc kogo nie zmusza potrzeba, nie ma tu po co jechać. Polaków, jak mi powiadano, w owym czasie, kiedy tam byłem, było zaledwie kilka osób.

Spotkałem jednego, ale ten starczył mi za dziesięciu. Bo oto, gdy po 22-godzinnej jeździe przybyłem do Gastein, byłem w obawie, czy będę miał gdzie złożyć strudzoną głowę, już bowiem w podróży słyszałem, że Gastein napęczniał po brzegi. Rzeczywiście na tablicy wywieszzonej na dworcu – u nas należałoby ten prosty środek zaprowadzić – wyczytałem, że są tylko trzy wolne pokoje.

66 selo jugozapadno od St. Johann im Pongau

67 Sela koja vode do Badgasteina.

68 Berchtesgadener Ache, pritoka rijeke Inn

69 das Kurhaus – lječilište

70 „Nadduša“, riječ stvorena prema pojmu „nadčovjek“ Friedricha Nietzschea.

71 Radi se o kupalištu, lječilištu.

72 Večernje odjeće, u ovom smislu elegantne.

Ale Pan Bóg nagradza cnotę. Należę do tych niewielu ludzi, którzy nie składają winy wszystkiego złego na magistrat i urząd budownictwa. Otóż w nagrodę zesłał mi Bóg młodego architekta z urzędu budownictwa p. Ł., który tu się leczy. Dzięki jego uprzejmości, którą niniejszym historii przekazuję, nie spałem w lesie, lecz na sofie w jego pokoju.

Ponieważ nie mam zamiaru pisać przewodnika po Gastein, więc powiedziawszy jakie odniosłem wrażenie z bardzo krótkiego pobytu, odsyłam ciekawych szczegółów do właściwych źródeł.

Jeżeli gorąco pozwoli, napiszę o dalszych etapach mojej wycieczki.

Część II. Spalato, 19 sierpnia 1909 r.⁷³

Z powodu niepogody wyjechałem z Gastein prędej niż zamierzałem.

Kolej od Villach przez Assling, Görz⁷⁴ do Triestu⁷⁵ jest z pewnością wielu czytelnikom znana. Jest to ta bardzo malownicza kolej alpejska, którą jako linię konkurencyjną kolei południowej, łączącą Wiedeń z Triestem, uchwalił parlament za rządów Koerbera⁷⁶ równocześnie z kanałem Odra-Dunaj.

Kolei zbudowano, preliminarze budowy przekroczone w setki milionów, a kanałów, które miały stworzyć dla naszego kraju nową erę ekonomiczną, jak nie ma, tak nie ma. Tą tedy piękną koleją dojechałem do Triestu. A że miasto to znam, więc zamiast czekać dwa dni na okręt idący do Dalmacji w tym nieznosnym dla mnie mieście, udałem się przez Pulę na Wyspy Briónskie.

Kolej z Triestu do Puli⁷⁷, przechodząca środkiem Półwyspu Iliryskiego przez całą jego długość, jest mało komu znana, bo zwyczajnie wybierają podróżni przyjemniejszą drogę morzem. Kolej idzie szczytem grzbietu górskiego, tak, że po obu stronach ma się przed oczyma wąskie górskie doliny. Widok nie jest tak smutny, jak gdzie indziej w Karsie⁷⁸, bo cmentarzysko kamienne jest nie tylko jałowcem, ale także kępkami drzew, a nawet malutkimi lasami. Życie rozwija się, gdzie nawet najmniejsze znajdują się warunki. Wszakże drzewa rosną i na starych murach. Rosną więc i na tym kamiennym podłożu, ale małe i skarłowaciałe. Gdziekolwiek widać nawet malutkie zagony kukurydzy. Doprawdy trudno pojąć, z czego ta biedna ludność żyje. Dopiero od stacji Opora, gdzie kolej schodzi w dolinę, poczynają się winnice, to jedyne prawie bogactwo Istrii. Czerwone wina dalmatyńskie idą w wielkiej ilości do Francji, skąd wracają do nas jako wina francuskie.

Pula jest portem wojennym Austro-Węgier. Kto chce zwiedzić arsenały marynarki i okręty wojenne, musi się zgłosić w komendzie portowej. Wszystkie okręty wojenne austriackie buduje się w Puli lub w Stabilimento Tecnico w Trieście, więc arsenały w Puli są imponujące.

Kto się interesuje nowoczesną techniką, dla której dziś już prawie nie ma trudności, niech, będąc w Puli, nie pomija arsenałów. Zobaczysz olbrzymią kuźnię nowoczesnych cyklopów. A

73 „Słowo Polskie“ R. 1909 nr 394 z 24 VIII, s. 4. / Naslovi pojedinih dijelova teksta su pogrešni; u drugome dijelu autor ne opisuje Split (Spalato) nego svoje doživljaje u Puli.

74 Radi se o Gorici (tal. Gorizia), gradu na današnjoj talijansko-slovenskoj granici.

75 Pisanje geografskih pojmova je osuvremenjeno. Autor često koristi izraze slijepljene od različitih njemačkih, talijanskih i slovenskih naziva, što proizlazi odatle jer je iz posve drugog kraja Monarhije i sigurno se koristio nazivima što su se upotrebljavali u Galiciji.

76 Ernest von Koerber (1850–1919), predsjednik vlade Austrije 1900–1904. i 1916.

77 Autor je u izvorniku koristio tal. naziv *Pola*.

78 Autor u tekstu za krš koristi pojam *kars*, i piše ga velikim početnim slovom, *Kars*. Osim prilikom prvog pojavljivanja, drugdje u tekstu promijenjeno je veliko početno slovo u malo, pa dalje stoji: *kars*, što je u duhu suvremenog pravopisa.

cyklopami tymi są potężne maszyny, które pędzone parą lub elektrycznością wykonują rzeczy wprost nadzwyczajne. Jedne ogromnymi młotami rozkuwają olbrzymie bloki żelazna, drugie wyginają blachy kilkucentymetrowej grubości z taką łatwością, jak gdyby to były bibułki cygaretowe. Tu maszyna kraje blachy, jak gdyby to był ser szwajcarski, tam wytłacza w takich samych blachach w jednej chwili duże otwory. Tu widzimy pancerze stalowe, których nie przebija żadna kula, a tuż obok olbrzymie pociski, które przebijają najgrubsze pancerze, więc błędne koło, bo na każdy postęp w masowym mordowaniu odpowiada technika w kierunku przeciwnym. Jest to nieustanne zmaganie się, które wreszcie do absurdu doprowadzić musi,

W Puli widziałem oprócz arsenałów rzecz niezwyklejną, największą na kontynencie stację dla telegrafii bez drutu. Dostęp tam niełatwy, bo nawet oficerowie marynarki nie mają wstępu bez wyraźnego pozwolenia. Gdy zgłosiłem się do komendy o kartę wstępu, robiono mi rozmaite trudności.

Oficer kierujący biurem wojskowym, widząc, że ma do czynienia z upartym człowiekiem, poszedł zapytać starszego. Po dość długim czekaniu, oznajmił mi, że Ekscelencja prosi mnie do siebie. Nie wiedziałem, co to za Ekscelencja. To też bardzo przyjemne było moje zdziwienie, gdy poważny siwy Pan w białym letnim mundurze marynarki powitał mnie po polsku. Domyśliłem się, że stoję wobec kontradmirała Rippera⁷⁹, podgórzanina⁸⁰, który mnie przyjął z grzecznością prawdziwego gentelmana, kazał natychmiast wygotować kartę wstępu na nadto polecił telefonicznie, aby mi wszystko pokazano i puszczono w ruch wszystkie aparaty.

Widzimy rzeczy wprost zadziwiające. Niefachowiec, gdyby nawet otrzymał kartę wstępu, nie ma tam po co chodzić, bo patrzyłby na wprost cudowne urządzenia, jak pewne młode stworzenie na nowe wrota.

Miałem podobno kiedyś talent do popularyzowania wiedzy. Jeżeli czas pozwoli, a „Słowo Polskie” miejsca użyczy – bo pisać o takich rzeczach dla naszej światłej, ale w tych sprawach nieprzygotowanej publiczności, potrzeba się nieco rozpisac – napiszę o tym, jak to się telegrafuje bez drutu na wielkie odległości. Spróbuję, może polityka dawnej zdolności popularyzatorskiej jeszcze w zupełności nie zabiła.

Na razie powiem tylko tyle, że w mojej obecności odebrano depeszę ze Smyrny, a ponieważ depeszę można równocześnie odbierać aparatem piszącym – uchem za pomocą telefonu, więc pozwolono mi słuchać. Oczywiście nie słyszy się słów, lecz krótsze i dłuższe szelesty, z którymi składa się alfabet. Maszt żelazny, krajowy, który pośredniczy w odbieraniu i przysyłaniu fal jest 85 metrów wysoki, więc wyższy od Wieży Mariackiej, a wyrasta wprost z ziemi. O przerażającym huku, jaki wydają olbrzymie iskry elektryczne, nie ma wprost pojęcia nikt, kto tego nie słyszał.

Przy wyjeździe okrętem z Puli widzi się, jaka to silna forteca morska. Wszystkie wzgórza i okoliczne wyspy dźwigają potężne forty. Ale że dziś wszystko się przeżywa, więc i forty te, w których tkwią setki milionów, dziś nie ze wszystkim wystarczają. Włochy budują dregnauty⁸¹, a więc dla odparcia tych olbrzymów potrzeba forty przekształcić.

I znowu popłyną setki milionów. Doprawdy, że za jakich sto lat ludzkości nie zrozumie, jak militaryzm mógł tak długo ciężać nad cywilizacją.

79 Juliusz Franciszek Ripper (1847–1914), od 1899. zapovjednik arsenala u sjedištu mornarice u Puli. Od 1901. kontradmirał, od 1905. u činu viceadmirała bio na položaju admirała luke i zapovjednika u Puli (Hafenadmiral und Kriegskommandant). Godine 1911. postavljen u čin admirała.

80 Koji potječe iz Podgorza, gradića pored Krakova.

81 Polonizirani naziv prema engleskoj riječi *dreadnought*; oklopnjača.

O Wyspach Briónskich i Dalmacji w następnym liście.

Część III. Na pokładzie statku „Baron Gautsch”⁸²

Albo jestem mydlarz, filister lub inna tym podobna zakała rodzaju ludzkiego, albo prawdą jest, że żadna bestia tak nie zelży, albo, powiedzmy grzecznie, tak nie przesadzi, jak człowiek. Wyjechałem z domu ze szczerą chęcią zachwycania się różnymi sławnymi pięknościami, ale w wielu przypadkach nie mogłem tego dokazać.

I tak opowiadano mi np. cuda o wyspie Brioni⁸³. Miałem prawo oczekiwać według opisów, że znajdę wyspę zamienioną w przeszliczny park z bogatą roślinnością Morza Śródziemnego, a zobaczyłem niedużą wyspę, pokrytą lasem smutnych drzew laurowych, przez który przecięto kilka dróg. Na szczycie wyspy, na którym znajduje się potężna wieża pancerna z dalekośnymi działami, prowadzi doskonała droga wojskowa. Wyspa jest własnością Kuppelwiesera, który znacznym nakładem zamienił ją na stację klimatyczną⁸⁴. Wytępiono malarię⁸⁵, założono pod-morski wodociąg, doprowadziwszy wodę z miasteczka Fasano⁸⁶, wybudowano hotel, założono ogrody warzywne, port ulepszono, wybudowano łazienki. Właściciel wyspy ma zupełny monopol. Jego jest hotel, jego łazienki, do niego należy jachcik, który kilka razy na dzień kursuje między Pulą a wyspą. Goście piją wina z winnic briónskich, wcale dobre, i mleko od krów zakładowych, bo jest na wyspie i gospodarstwo rolne. Mimo to jednak wyzysku nie ma.

W restauracji ceny wiedeńskie, pensja bez pokoju, wykwińska, kosztuje 8 koron. Za bardzo piękny, z wielkim komfortem urządzone pokój, płaciłem dziennie 4 korony. We Lwowie kosztowałyby nie mniej 7 koron, ale nie miałyby się tej elegancji. Kto jednakże wytrzyma na wyspie dwa tygodnie, a nie umrze z nudów, pobije w sztuce nudzenia się rekord światowy. Zaglądają tu wprawdzie wielkie figury – gdy przyjechałem, odjechał był właśnie namiestnik Bobrzyński⁸⁷ – ale to pewnie dlatego, że po ciężkich utrapieniach urzędu cisza, spokój są na kilka dni bardzo pożądane.

Brioni ma swą przeszłość. Odkryto tu zabytki kultury przedhistorycznej na Monte Castelli, czasów wędrówki narodów sięgają ruiny na zachodnim wybrzeżu, koło Porto, buon ze średniowiecza, z siódmego wieku, są ruiną bazyliki na stoku Val Madonna. Panowanie rzymskie przypominają szczątki wspaniałej wili na pierwszym wieku na Val Catena. W ruinach tych bardzo oryginalne są piwnice z olbrzymimi naczyniami z palonej gliny na wino. Profesor Hadaczek⁸⁸, jeżeli tu nie był, użyłby sobie do woli.

Z Polaków spotkałem tu posła sejmowego p. S. z rodziną i państwa L. z Warszawy. Wszyscy ludzie bardzo mili. Warszawianka, jak to zwykle bywa, wygadana i bardzo rezolutna. W rozmowie wywracała wszystkie trony i zaprowadzała republiki, ale gdy przyszło przejść przez

82 „Słowo Polskie” 1909, nr 400 z 27 VIII, s. 3. / „Baron Gautsch” – putnicki parobrod austrijske trgovačke mornarice. Plovio je uglavnom po Jadranskom moru. Godine 1914. naišao na podmorstu minu i potonuo.

83 Tal. naziv otoka Veli Brijun.

84 Brijune je 1893. kupio bečki industrijalac Paul Kupelwieser, koji ih je pretvorio u lječilište.

85 Za borbu protiv legla malarije Kupelwieser je angažirao poznatog liječnika epidemiologa Roberta Kocha.

86 Fažana; autor često mijesha tal. i hrv. nazive.

87 Michał Bobrzyński (1849–1935), poljski povjesničar i političar, namjesnik Galicije 1908–1913.

88 Karol Hadaczek (1873–1914), arheolog, profesor sveučilišta u Lavovu, član Akademije umjetnosti u Krakovu.

kładkę nad rowem półmetrowej głębokości, pokazało się, że dwa a dwa jest lampa i przeprawa odbyła się z wielkim wysiłkiem woli.

Mimo miłego towarzystwa rodaków miałem po dwóch dniach dość tej wysepki i wybrałem się w dalszą drogę.

Kilkugodzinne czekanie w Puli na statek „Lloyda”⁸⁹ wypełniam zwiedzeniem znanych mi już z czasów rzymskich, a więc pysznie zachowanego amfiteatru, świątyni Augusta i Romy, szczątek świątyni Diany i łuku Sergiów (porta aurata). W Puli wsiadłem na statek „Baron Gautsch“, idący z Triestu do Cattaro⁹⁰. O wrażeniach z dalszej części podróży w następnym liście.

A komu listy moje wydadzą się nudne, jak mnie Brioni, to jest filister albo mydlarz.

Część IV. Ragusa, 23 sierpnia⁹¹

Już to Pan Gautsch⁹² miał całe życie więcej szczęścia niż... nieszczęścia. Nawet jeden z najpiękniejszych swoich okrętów nazwał „Lloyd”⁹³ jego imieniem. A zacny to bardzo okręt: duży, elegancki, jeść na nim dają znakomicie. Na każdym przystanku zabiera okręt łódź. Przecież sztuczny łódź jest dobrym wynalazkiem. Doprawdy nie wiem, jak się dawniej podróżni z północy obywali bez łodu. My, dzisiejsi nie moglibyśmy wprost przełknąć w tym klimacie bez łodu wody całkiem ciepłej, a wino, również ciepłe, pragnienia, które nieustannie dokucza, nie gasi.

Wyjechaliśmy z Puli o godzinie pół do pierwszej popołudniu. Okręt zdążający do Kotoru (Cattaro) płynie nieustannie blisko wybrzeża. Z początku ma się po prawej ręce otwarte morze. Później, począwszy od Lusina⁹⁴ płynie okręt między lądem a mnóstwem skalistych wysp, wąskimi kanałami tak, że ginie majestat morza i ma się wrażenie raczej Jeziora Szwajcarskiego. Sceneria piękna, ale monotonna. Całe wybrzeże lądu to jedno pasmo bezleśnych, nagich, stromych wiszarów⁹⁵ karu. Na drugim planie widać znacznie wyższe, również nagie szczyty. Gdy się jedzie koleją przez Alpy widzi się wszędzie życie i ludzkie osady, czuje się, że w tych górach są piękne doliny, że za tymi górami także żyją ludzie. Widok dzikiego karu nadbrzeżnego sprawia wrażenie kamiennej ściany, za którą nie ma nic, tylko taka sama kamienna pustynia. Ma się wrażenie, że „tylko sępy tam nocują”.

Wyspy są przeważnie zalesione, niektóre dziko poszarpane. Na wierzchołkach wysp i na stokach wybrzeża morskie forty. Tu i ówdzie na skalnym wierzchołku morska latarnia. Na brzegu lądu rzadkie osady wyglądają na tle dzikich gór i morza bardzo malowniczo.

„Gautsch” jest okrętem pospiesznym, więc zatrzymuje się tylko w Lusini, Zarze⁹⁶, Splicie, Lesinie⁹⁷, Grawozie⁹⁸, Cattaro.

89 „Baron Gautsch” bio je u vlasništvu austrijskog društva „Lloyd“, a plovio je između Kotora i Trsta.

90 Talijanski naziv za Kotor.

91 „Słowo Polskie” 1909, nr 408 z 1 IX, s. 2–3.

92 Paul Gautsch Freiherr von Frankenthurn (1851–1918), austrijski politykar, tri puta premijer Austrije: 1897–1898, 1905–1906, 1911. Njemu u čast nazvan je putnički parobrod kompanije Österreichischer Lloyd.

93 Österreichischer Lloyd – glavna austrijska pomorska kompanija, osnovana 1833.

94 Talijanski naziv za otok Lošinj.

95 Vjerojatno se radi o bočnim dolinama.

96 Talijanski naziv za Zadar.

97 Talijanski naziv za Hvar.

98 Polonizirani naziv prema tal. Gravosa, hrvatski: Gruž.

Najintensywniejsza część podróży rozpoczyna się od wjazdu do Bocche di Cattaro⁹⁹. Tak nazywa się część Adriatyku, która wrzyna się głęboko w ląd i tworzy szereg połączonych z sobą zatok, które razem tworzą jak gdyby jezioro Czterech Kantonów w bardzo znacznym powiększeniu. Przy wejściu do Bocche jest jakby brama, strzeżona z obu stron przez dwa forty: Punte d'Ostro¹⁰⁰ i Punte d'Arca.

Ale próżne czuwanie. Flota nieprzyjacielska w te morskie załomy się nie zapuści, bo najpierw nie ma po co, a potem weszłaby jak gdyby w pułapkę, bo z zatok innego wyjścia nie ma.

Minąwszy bramę jedzie się wprost na przepięknie położone Castelnovo¹⁰¹, ale tuż przed tym miastem zwracamy na południe i wpływamy na wąski Canale di Gombur¹⁰², potem do przestronnej zatoki Baia di Teodo¹⁰³.

Znowu ląd zbliża się do siebie z obu stron, tak, że zostaje tylko wąski kanał la Catene, zamykany niegdyś łańcuchem, przez który wpływamy do ostatniej już Zatoki Kotorskiej.

Chociaż do zachwyty nie jestem skłonny, muszę przyznać, że całe to olbrzymie morskie jezioro ma otoczenie wprost wspaniałe. Nic też dziwnego, że wielu turystów jedzie z Raguzy tylko po to, aby ten cały wjazd do Kotoru zobaczyć i po godzinie pobytu w Kotorze tym samym statkiem wraca.

Morze było cały czas nieprzyzwoicie spokojne. Jak nie uznaję wesela bez muzyki, tak nie rozumiałem morskiej jazdy bez małej bodaj chwiejby.

Miałem zamiar z Kotoru zrobić wycieczkę do Cetynii¹⁰⁴, która jest tuż za ścianą, a prowadzi do niej w górę serpentyna. Ale nie było mi sądzone oglądać stolicy księcia Mikołaja¹⁰⁵. Bo towarzystwo angielskich turystów dwa dni przedtem zamówiło miejsca wszystkie w poczcie automobilowej. Można by się było wprawdzie dostać do Cetynii dorożką za drogie pieniądze, ale ci sami Anglicy zajęli wszystkie pokoje w dwu istniejących w Cetynii hotelach. Sześć godzin jechać po zachodnim zboczu nagiej skały w największym skwarze, spiec się na rostbif¹⁰⁶ angielski, a potem w braku miejsca w hotelu dać się w nocy zjeść u jakiego brata Słowianina przez obskurne hercegowińskie owady, to byłaby ofiara, jakiej pierwsza stolica świata od turysty wymagać nie może, a coś dopiero Cetynia, w której naprawdę jest tyle do widzenia, co w Gródku¹⁰⁷. Ponieważ w Kotorze nie ma nic osobliwego, więc wróciłem i ja z innymi turystami do Raguzy¹⁰⁸.

Przedtem byłem jeszcze w Spalato. O tych dwóch miastach w następnym liście.

99 Talijanski naziv za Boku kotorsku.

100 Treba biti Punta d'Ostro, hrvatski Rt Oštro; rt u južnoj Dalmaciji.

101 Talijanski naziv za Herceg Novi.

102 Radi se o zaljevu u kojem je vojna baza Kumbor, istočno od Herceg Novog.

103 Talijanski naziv za Tivatski zaljev (Teodo – tal. Tivat).

104 Cetinje, prva prijestolnica neovisne Crne Gore.

105 Nikola I Petrović (1841–1921), knez od 1860, a od 1910. kralj Crne Gore; vladao do 1918.

106 Radi se o engl. *roast beef* – juneće pečenje.

107 Gradić u Galiciji, na putu iz Przemysła u Lavov, poznat po gotičkoj župnoj crkvi.

108 Autor koristi polonizirani naziv prema talijanskim imenu Ragusa. U petom dijelu svojih bilježaka koristi poljsko ime Dubrownik.

Część V. W Dalmacji¹⁰⁹

Kto był we Lwowie lub w Krakowie uchodził przez lata w powiecie za bywalca, a ten co widział Wiedeń lub Paryż był osobliwością. Dzisiaj podróżowanie jest ułatwione, ale odbywa się z taką gorączką jak wszystko. Poznajemy kraje z okien wagonów, z pokładów okrętów. Wpadamy do stolic, zwiedzamy muzea i osobliwości. Strój francuski, kuchnia francuska panują w miastach we wszystkich krajach, wszędzie tan sam zwyczaj i obyczaj. Na wieś, w głąb kraju, gdzie się jeszcze przechowały narodowe zwyczaje, narodowy stój, nie zaglądamy. Nie mamy na to czasu.

Tak też i ja podróżowałem w Dalmacji, którą zresztą można poznać w ten sposób lepiej niż każdy inny kraj, bo płynąc wzdłuż brzegów, widzi się ją niemal całą. Z górami nie ma prawie już nic. Poznałem z pokładu okrętu krajobrazy Dalmacji, a nadto wstąpiłem do trzech, najbardziej godnych widzenia miast: Splitu, Dubrownika i Kotoru.

Spalato, po kroacku Split, jest najludniejszym miastem Dalmacji, bo liczy aż 21 000 mieszkańców, podczas gdy główne miasto Zara ma ich tylko 14 000. Split, jak wszystkie miasta Dalmacji przedstawi się od morza bardzo malowniczo i rozłożone jest częścią na płaskim wybrzeżu, częścią na stokach góry.

Osobliwością Splitu jedyną, ale bardzo znamieną, jest pałac Dioklecjana, jedna z największych, a może największa budowla, jaka zachowała się z czasów rzymskich, a zachowała się tak dobrze, że wielka część pałacu jest obecnie zamieszkała.

Mury otaczające pałac obejmowały 30 tysięcy metrów kwadratowych powierzchni. Zachowały się wcale dobrze, a całe stare miasto z trzema tysiącami mieszkańców mieści się w obrębie tych murów. Przechadzając się tymi wąskimi, światła i słońca pozbawionymi uliczkami, spotyka się co chwila to kolumny, do których przymurowano dom, to części potężnych murów, baszt, wspaniałych portyków. Dzisiejszy tum, to mauzoleum cesarza, a placik przed tumem, to perystyl pałacu. Tum¹¹⁰ mały, ale architektonicznie bardzo piękny. Dawna świątynia Eskulapa jest dziś baptysterium tumu.

Najwspanialsza ulica Splitu, biegnąca nad brzegiem Riva, jest bardzo ożywiona. W środku widnieje front pałacu Dioklecjana. Na tej ulicy, cały dzień bardzo ożywionej, koncentruje się życie portowe.

W pobliżu Splitu znajdują się godne widzenia ruiny Salonu. Poseł Bulic¹¹¹ kieruje robotami nad odkopywaniem ukrytych pod ziemią szczątków. Muzeum archeologiczne, którego dyrektorem jest również p. Bulic, składa się wyłącznie z zabytków z pałacu Dioklecjana i wykopalisk w Salonie.

W godzinie można dostać się ze Spalata do widzenia godnego, na małej wyspie położonego miasteczka Taru, po kroacku Trogir. Już w czwartym stuleciu przed Chrystusem była to grecka osada. Później było miastem jednym z głównych punktów oparcia republiki weneckiej w Dalmacji. Piętno weneckie zachowało miasteczko po dziś dzień i jest jakby pod kloszem zachowaną pamiątką feudalnego, romantycznego średniowiecza: stara wieża portowa, bastiony strzegące wejścia do małego portu, ratusz, loggia, palazzo Cipino, kilka pięknych kościołów i przepiękny tum. Małutki placik koło tumu, to coś jakby miniaturka placu św. Marka.

109 „Słowo Polskie“ R 14: 1909, nr 427 z 13 IX, s. 5–6.

110 Katedralna crkva.

111 Frane Bulić (1846–1934), arheolog i povjesničar, zastupnik u Carevinskome vijeću u Beču.

Dubrovnik, po włosku Ragusa¹¹², nie ma portu, do którego mogłyby zawijać większe okręty. Łąduje się tedy w porcie pobliskiego Gružu, czyli Gravosa, a stąd jedzie się do Dubrownika dorożką.

Zaraz na wstępie czuję się, że to już kraj południowy, bo obok znajomych nam drzew widzimy wzdłuż drogi jakieś całkiem obce. Na przydrożnych skałach mnóstwo kaktusów. Agawy wypuściły kilkumetrowej wysokości łodyg, zakończone bukietem kwiatów, oleandrowe i rododendrowe drzewa w pełnym kwiecie, duże palmy, drzewa figowe oblepione owocem, na tle jasnej zieleni ciemne sylwetki smukłych cyprysów. Słowem, bogata flora Morza Śródziemnego.

Dubrovnik jest prześliczny. Położone na stoku wybiegającego z gór skalistego półwyspu, stare to miasto, otoczone jest pięknym, kilkunastometrowej wysokości murem, starannie utrzymanym, z bardzo malowniczymi basztami Minceta i Bokar, zbudowanymi w XV wieku, na odosobnionej skale fort Lorenzo¹¹³ z wieku XI. To wszystko, widziane z morza, sprawia wrażenie dobrze zachowanej średniowiecznej twierdzy.

Zabytki do danej świetniejszej przeszłości, bo Ragusa była już w VII stuleciu Rzeczpospolitą. Malutkie to państewko przechodziło różne koleje losu i istniało pod protektorem Osmanów, Wenecjan, Węgrów aż do roku 1808. Miasto ma zupełnie włoski charakter, lecz w odróżnieniu do miast włoskich, panuje tu nawet w ciasnych uliczkach wielka czystość.

Do miasta wchodzi się przez bramę Pile. Droga idzie między wysokimi murami przez most na fosie fortecznej wprost na główną ulicę Stradone¹¹⁴, zamkniętą z obu stron przez pałacyki dawnych nobili, zbudowane z ciosu, wszystkie zupełnie do siebie podobne. Obok każdego z pałacyków stojących po lewej stronie, prowadzą z jednej i drugiej strony uliczki, a raczej schody o setkach stopni. W uliczkach szereg domów dwupiętrowych z balkonami. Puściłem się jedną z tych uliczek w górę, ale schody szły w dal gdzieś bez końca, więc może w połowie dałem za wygraną.

Stradone rozszerza się na końcu w mały plac. Zamykają go piękne budynki: dawna menica, pałac rektorów, budynek gminny, teatr, katedra S. Maria Maggiore i kościół Biagio¹¹⁵. A że jest na placu i kawiarnia, coś jakby Floriani w Wenecji, że na placu wieczorem koncertuje muzyka miejska i przechadzają się tłumy publiczności, więc miniatura placu św. Marka jest kompletna. Z kościołów, oprócz katedry, która obok bogatego skarbcza szczyci się obrazami Tycjana¹¹⁶, Pordenone¹¹⁷, Palmy¹¹⁸ i Andrea del Sarto¹¹⁹, godny widzenia jest kościół Franciszkanów z pięknym arkadami, otoczony podwórzem.

A ludzie? Ludność miejska taka jak wszędzie, szara, jednostajna. Tylko że nawet w ludziach z tak zwanych niższych stanów, szczególnie w kobietach, znać starą kulturę. Podczas koncerty

112 Dubrovnik su posjećivali brojni poljski putnici – v. opš.: J. Reychman, „Dubrovnik w oczach polskich podróżników“, w: *Polsko-jugosłowiańskie stosunki literackie: tom studiów*, red. J. Śliżiński, Wrocław 1972.

113 Talijanski naziv za Lovrijenac.

114 Talijanski naziv za Stradun.

115 Talijanski naziv za sv. Vlaho.

116 Tiziano Vecelli / Vecellio (1488/1490–1576), tal. slikar, vodeći predstavnik venecijanske škole renesanse.

117 Giovanni Antonio de' Sacchis, zvan il Pordenone (1483–1539), tal. slikar venecijanske škole renesanse.

118 Jacopo Palma, zvan il Vecchio (1480–1528), tal. slikar venecijanske škole renesanse.

119 Andrea d'Agnolo di Francesco di Luca (1486–1530), tal. slikar, povezan uglavnom s Firencem.

na placyku przechadza się wiele kobiet nawet, jak to się u nas mówi, z towarzystwa, bez kapeluszy. Są też tam również jak damy, tak samo ubrane dziewczęta służebne, tak szykowne, z takim wdziękiem i swobodą się poruszające, że trudno często rozróżnić, która jest dama, a która służebna.

W niedzielę przypatrzyłem się ludowi z okolicy. Szlachetna to jakaś rasa. Mężczyźni, wspaniałe postacie o rysach regularnych, pięknych, kobiety ładne, twarze delikatne, noga i ręka mała. Stroje malownicze. U mężczyzn szerokie szarawary, kamizelka, biodra otacza obfity wełniany pas, w którym jest magazyn różnych rzeczy, na kamizelce mały kaftaniczek bez rękawów, ba głowy fez, na nogach pończochy i chodaki. Widziałem postacie, szczególnie starych mężczyzn, tak piękne, tak pełne powagi w twarzy i w ruchach, że wprost szacunek wzbudzają. To muszą być potomkowie jakiś znakomitych rodów. Strój kobiet rozmaity, widocznie stosowny do miejscowości. Uderzył mnie jeden rodzaj ubrań. Biała z grubego muszlinu spódnica, czerwony pas w biodrach, na cienkiej koszuli biały bez rękawów złotem wyszywany kaftanik, na nogach białe pończochy i płytkie chodaki, na głowie piękne ubranie z białego płótna, w uszach kolczyki w kształcie dużych kół, na szyi łańcuch z metalowych dużych, złotych kul.

Jako miejsce wypoczynku na wiosnę i w jesieni musi być Ragusa bardzo przyjemna. W Hotelu Imperial, bardzo europejskim, położonym na wzgórzu wśród ładnego parku, jest dobrze i niedrogo.

Jeden z hoteli utrzymuje nasza rodaczka ze Stanisławowa, panna Fanny S., dziewczica przyjemnej tuszy, która w panińskim stanie dobiegła lat niewieścich południa, a właśnie zamierza uszczęśliwić swą tuszę i również przyjemnym zapewne posagiem wyższego urzędnika. Panna Fanny mówi wszystkimi językami i jeszcze kilkoma innymi, a zamiast pytać rodaków po niemiecku: „Noch ein Bier anghenehm?“, odzywa się uprzejmie: „Jeszcze jedno piwo przyjemnie?“.

Część VI. Z *Gravosa* do *Mostaru* i *Sarajewa*¹²⁰

Gravosa jest wyjątkowo połączona ze światem wąskotorową koleją, bo Dalmacja kolei prawie nie ma. Kolej okrąży najpierw dolinę rzeki Omblu, czyli Rijekę. Ta Rijeka jest to sobie osobiwa rzeka. Inna rzeczka musi się stanowiska spławności mozolnie dobijać. Ombla gdzieś tam pod ziemią płynie pieczarami karu, a ledwie się pokazała na powierzchni jako źródło, już pędzi duży młyn, a przebiegłszy cztery kilometry wpada do wąskiej morskiej zatoki i na tej krótkiej przestrzeni jest spławną nawet dla dużych okrętów już od źródła. Co kraj to obyczaj. Nie jest to jednakże z tą spławnością całkiem czysty interes, bo nie jest znowu tak zupełnie jasne, co do czego wpada, czy Ombla do morza czy morze do Omblu. Dolinka Omblu jest urocza i ma bujną vegetację: dużo winogrodu¹²¹, oliwek i drzew figowych.

Aż do samego Sarajewa jedzie się miastami wśród gór. Kolej wspina się serpentynami, skręca co chwila gwałtownie, aby zapaść się w tunel. W kolejach alpejskich po przebyciu każdego tunelu odsłania się nowy krajobraz.

Tu ciągle to samo. Dzika, kamienna, górzysta pustynia, bez wszelkiej vegetacji. Zbocza gór poszarpane, pokryte od szczytu do podnóża złomami kamieni. Kamieni tu niemal tyle, jak do niedawna na Placu Mariackim we Lwowie¹²². Autor znanych, pełnych głębokich myśli strof: „Leży kamień na kamieniu, a na tym kamieniu kamień“ musiał otrzymać natchnienie

120 „Słowo Polskie“ R 14: 1909, nr 431 z 15 IX, s. 1–2.

121 vinova loza

122 Jedan od glavnih trgova u Lavovu, na kojem su 1904. podignuta dva spomenika, Uzvišenoj Djevici Mariji i Adamu Mickiewiczu, pa odatle autor spominje kako je nedavno taj trg bilo jedno veliko gradilište.

w Hercegowinie, bo o tym uroczym kraju mowa. Winę golizny karu zwalają na Wenecjan. Ale tu chyba ich nie było. Patrząc na te dzikie skały ma się wrażenie, że tu nigdy nic nie rośło. Wreszcie pokazuje się dolinka, na niej półka i nieco drzewek. Dolinką wije się rzeka, która tym się odróżnia od innych rzek, że jej wcale nie ma. Rzeka urzęduje tylko w pewnych porach roku. Obecnie zostało tylko piaszczyste łozysko.

Krajobraz zmienia się dopiero całkowicie w dolinie Narenty¹²³, której brzegiem idzie kolej aż do Mostaru. Góry się rozstąpiły, mamy od razu wodę, trawę, na polach kukurydzę i „Hercegowina licht“, winograd, drzewa figowe, konie, osły, ludzie, słowem życie. Cała dolina wygląda jak ogród, ale też poza nią nie ma w Hercegowinie nic, prócz kamieni. Było też co anektować!¹²⁴

Stolica Hercegowiny, Mostar, leży bardzo pięknie wśród wysokich gór. Jedną rzeczą godną widzenia jest most kamienny nad Narentą, architektonicznie piękny, który jednym łukiem, długości około 30 metrów, łączy brzegi.

Za Mostarem płynie Narenta głębokim jarem. Góry znowu się zeszły i jedzie się długi czas wspaniałym dzikim wąwozem między górami dziwaczного niekiedy kształtu o prostopadłych ścianach. Z jeden strony rzeki idzie kolej, a z drugiej bardzo kunsztowna droga. Od stacji Kojnica¹²⁵ rozpoczyna się Bośnia. Kolej zwyczajna zmienia się na zazębioną na przestrzeni 15 km, bo tor wznosi się zbyt strono w górę.

W pobliżu Sarajewa kar jest już nie tak dziki i pokryty zielenią.

Sarajewo, główne miasto Bośni, liczy 42 000 mieszkańców. Leży w kotlinie otoczonej ze wszystkich stron górami. Podczas gdy nowa część miasta wyciąga się coraz dalej w dolinę nad brzegami rzeki Mitjacki¹²⁶, tureckie dzielnice bielą się swymi domami, spośród których strzelają w gór minarety licznych meczetów, na stokach gór. W mieście znać wszędzie rękę austriackiej administracji, która i tu i w całym kraju zaszczerpiła ład i kulturę. Zatem wszystkim jest marne mieścisko¹²⁷, ale mimo to bardzo oryginalne z tego powodu, że znaczna część mieszkańców, to wyznawcy Proroka, chociaż Słowianie, którzy od Turków przyjęli z wiarą muzułmańską także wschodni obyczaj. Od głównej i jedynie porządnej ulicy tylko kilka kroków do Czarsiji¹²⁸, w której mieszczą się tureckie bazy. Wstawszy od czarnej kawy w kawiarni Hotelu Europejskiego lub Centralnego można się za chwilę przenieść w świat Wschodu. Zmiana dekoracji, jak w balecie. Nie byłem nigdy na Wschodzie, dlatego ten sarajewski Wschód w miniaturze zajmował mię bardzo.

Czarsija to szereg krętych, wąskich uliczek, utworzonych przez kramy bazarowe. Budka drewniana, może dwa metry długa, szeroka i wąska, bez drzwi, a w niej z nogami podwiniętymi w turbanie i we wschodnich szatach turecki rzemieślnik, najczęściej wyrabiający skórzane chodniki lub drewniane trepki, albo handlarz, mający na sprzedaż rozmaitości. Kupcy siedzą w sklepikach z wielką powagą, żaden gościa do sklepu nie zaprasza. Są też sklepiki z rodzajem

123 Talijanski naziv za rijeku Neretvu, koja deltom utječe u Jadransko more.

124 V. opš.: Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002; idem, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezično pitanje (1910–1914)*, Sarajevo 1999, idem, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo 1973; Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1914*, Sarajevo 1960.

125 Konjic

126 Miljacka

127 Pejorativni neologizam – ružni grad srednje veličine.

128 Čaršija – središnji dio starog Sarajeva.

suteren. Pod sklepikiem mieści się drugi takich samych rozmiarów, ale o połowę niższy. I tam artysta siedzi w kuczki i klepie sandały i biedę. Uwagę moją zwrócił sklepik dwa razy obszerniejszy od innych, wybity dywanami – salonik na ulicy – a w nim na podłodze, na poduszce siedzący, dostatnio odziany, poważny Turek, palący fajkę. Prosiłem towarzyszącego mi młodego Polaka, p. M., który urodził się i wychował w Sarajewie, aby zapytał co on sprzedaje, czy nie jest wekslarzem. „My nic nie sprzedajemy, ani nie mamy pieniędzy. Siedzimy sobie: używamy czasu i patrzymy na ludzi” – brzmiała odpowiedź. Widocznie jakiś filozof. Stać go jednakże na to, aby nie mieszkać w beczie¹²⁹. Strój mahometan w Sarajewie nie różni się od stroju Kroatów lub Serbów chrześcijan. Tylko, że na fezie noszą zawój, a bardzo prawowierni pod fezem, na wygolonej głowie – jeszcze grubą białą wełnianą czapkę. W czasie tutejszych wielkich upałów musi się muzułmański rozum pod tym gruntownym przykryciem porządnie pocić.

Dom tureckich zamożniejszych czy moje nie oglądały. Natomiast widziałem, chodząc po ulicy, pokrowce, w których, według zapewnienia mego uprzejmego przewodnika, miały tkwić mahometanki z ludu. Piękne lale, nie ma co mówić! Ubrane w rodzaj worka z cienkiej, szarej materii jednostajnej lub w białe paski; w miejscu, gdzie twarz, gęsta firanka, na rękach rękawiczki, aby na żadną część ciała nie padł wzrok mężczyzny.

Meczetów jest w Sarajewie mnóstwo. Wszystko to małe, niepozorne, ale z każdego minaretu wzywa muezin na modlitwę. Okazała jest tylko Bergowa Dżamia¹³⁰. Na podwórzu stare drzewa, a wśród nich stara, obecnie z nowoczesną wygodą urządzona studnia do ablucji. W przedsionku dżamii dano nam na trzewiki chodaki. We wnętrzu meczetu jest harmonijnie piękne podłoga cała wyścielona bambusową matą, wszędzie czysto jak w pudełeczku. Stara dżamia nie mogła się jednakże oprzeć postępowi. Oświetlono ją bowiem bardzo banalnymi lampami elektrycznymi, które psują nastrój. Po wyjściu ze świątyni widziałem myjących się przed modlitwą wiernych, bo zbliża się godzina 12. Te ablucje to bardzo mądry przepis. Muzułmanie bośniacy to Słowianie, którzy po zdobyciu kraju przez Turków przyjęli islam. Rody tureckiego pochodzenia należą do wyjątków. Podczas gdy jednak katolicy Kroaci i prawosławni Serbowie wiedzą o tym, czym są, oprowadzający mnie po meczecie mufi, na zapytanie moje, czy jest Serbem czy Kroatem odpowiedział z indygnacją: „Ja mahometanin”. Kroaci i Serbowie to jeden naród. Język mają ten sam, a różnią się tylko wyznaniem i alfabetem. Katolicy Kroaci używają pisma tureckiego, Serbowie schizmatycy – cyrylicy. I tu i w Dalmacji nienawidzą się serdecznie.

Jest w Bośni jeszcze jedna narodowość i wyznanie, mianowicie Spaniole, tj. Żydzi, wygnani niegdyś z Hiszpanii. Strojem – o ile nie chodzą w ubiorze europejskim – nie różnią się od ludności miejscowej, tylko, że zamiast czerwonych noszą czarne fezy. Kobiety przy europejskim stroju noszą na głowie ubranie białe w rodzaju czaka, bez dna, nazywane dukatami. Chociaż mieszkają tu od wieków, Spaniole zachowali rasę i mowę starohispańską, różniącą się niewiele od dzisiejszego hiszpańskiego języka. Mądry rabi spaniolski taką daje radę podróżującym: „Las montajos kire miron de abasso, la klisa de afuera, la kavana di ajentro i la ermosa mozer di todas las vandas”. Czytelnik nie umiejący wyjątkowo po spaniolsku, niech się dowie, że to znaczy: „Góry należy oglądać z dołu, kościoły z zewnątrz, restauracje z wewnątrz, a piękne kobiety ze wszystkich stron”. Dla ludzi poważniejszego wieku mądra to rada, z wyjątkiem drugiej, bo kościoły potrzeba koniecznie oglądać i z wewnątrz. Tylko, że co do Turczynek, to z każdej strony wyglądają na ulicy jak worki.

129 Aluzja na Diogeneśa iz Sinope.

130 Treba biti: Begova dżamija (dżamija Gazi Husrev-bega).

Nazwiska Spaniolów oryginalne, np.: Finzi, Hajon, Salom, Danon, Alkalaj, Kabijo, Pinto, Eskanozi. Tylko ostatnie nie jest nam obce. Znany u nas ród Aszkenazych jest prawdopodobnie pochodzenia hiszpańskiego.

Syjonizm zawitał i do Spaniolów i szerzy się podobno w Bośni nie najgorzej. W jaki sposób myśli uszczęśliwiać Spaniolów nie mogłem się dokładnie dowiedzieć, chociaż z jednym wybitniejszym Spaniolem wszedłem w komitywę, a mówił niezłe po niemiecku.

Polonia tworzy w Sarajewie sporą kolonijkę. Oprócz urzędników Polaków są lekarze i kupcy. Jest nawet klub polski, ale podobno cierpi na anemię. Polacy nie mają niestety daru skupiania się nawet na obczyźnie.

Część VII¹³¹

Z budynków nowoczesnych zasługują w Sarajewie dwa na uwagę: żydowska w mauretańskim stylu zbudowana bożnica i również mauretański, jeszcze nie zupełnie wykończony, ratusz, tak piękny, tak stylowy, że nie wiem, czy drugi nowoczesny budynek w tym rodzaju jest gdziekolwiek indziej. Architekt, który budynek ten projektował, robił studia osobne w podróży na zabytkach mauretańskiej architektury. Ratusz wystawił rząd, który jak może, zabiega o przychyłność ludności. Burmistrzem jest obecnie mahometanin.

W pobliżu Sarajewa – dojeżdża się w trzydziestu minutach koleją lokalną – znajduje się miejsce kąpielowe Ilidže, zwane perłą Bośni. Ilidže ma silną naturalną termą siarczaną. Gdzie były dawnej bagniska jest dziś piękny rozległy park, wspaniały hotel, łazienki itp. Jest to wszystko dziełem administracji. Ilidže nie przynosi na razie dochodu, bo nieustannie robi się wkłady. Potrzeba by koniecznie Krynicy oddać w administrację bośniackiemu rządowi.

Ponieważ Bośnia i Hercegowina narobiły Austrii w ostatnich czasach dużo kłopotu, więc starałem się, o ile to było możliwą rzeczą, w czasie krótkiego pobytu zasięgnąć na miejscu języka i od urzędników Polaków – a jest ich tu kilku na wysokich stanowiskach – prywatnych ludzi tamtejszych. Bardzo cennych wiadomości udzielił mi szef sekcji Hörman, Chorwat, który blisko dwie godziny jak najuprzejmiej dał z sobą zrobić wywiad. Nie chcę jednak mieszać do moich listów polityki. Może się nadarzy sposobność pomówić o stosunkach politycznych tych krajów innym razem.

Wyjeżdżając z Sarajewa zrobiłem oryginalną znajomość. Oto do przedziału pierwszej klasy, przed którym stałem z dwoma wyższymi urzędnikami Polakami, którzy wyszli na dworzec, aby mię pożegnać, wsiadł poważny mahometanin w białym turbanie. Ponieważ mieliśmy jechać razem, więc jeden z rodaków zapoznał mię z Turkiem. Był to zastępca zwierzchnika duchownego bośniackich muzułmanów, Reis-Ulemy. Mahometanin powitał mię przyłożeniem ręki do czoła, a następnie podaniem ręki.

Na karcie wizytowej, którą wręczył mi przy pożegnaniu – obyczaje gjaurów docierają widocznie stopniowo do wyznawców proroka – pod podpisem tureckim stoi łacińskimi literami w chorwackim języku: H. Ahmed Munib Korkut, chan medzilsi ulemy, to znaczy członek rady ulemów¹³². Czcigodny Ahmed znał tylko język chorwacki, arabski, perski i turecki. Porozumiewaliśmy się jednakże po rusku. Gjaur¹³³, jeżeli go Pan Bóg obdarzył przyzwoitą długością, nie wie zwyczajnie, gdzie w wagonie podziąć nogi.

131 „Słowo Polskie“ R. 14: 1909, nr 437 z 18 IX, s. 4.

132 Ulema su islamski vjerski službenici.

133 Gjaur (dżaur, kauri) – pogrdni naziv za kršćane; dolazi od tur. *gâvur*.

Pan Korkut nie miał kłopotu. Zrzucił bez pomocy rąk trzewiki, ale pokazało się, że miał pod nimi drugie bez napiętników, a potem podwinął nogi pod siebie i zapewniał, że może tak siedzieć cały dzień. Po chwili rozmowy oświadczył, że czas na przekąskę. Podniósł stół w wagonie, rozłożył na nim chleb, ser i winogrona i zaprosił mnie słowami: „Proszę, jedzcie“, na podwieczorek. Gdyśmy się posilili, odszedł w drugi koniec przedziału i modlił się skupieniu przeszło pół godziny.

Modlitwa dała temat do rozmowy o islamie. Gdyśmy zawadzili o Koran, wyjął z zanadru w jedwabną chustkę zawinięty, przepysznie pisany egzemplarz z XV wieku, arcydzieło sztuki pisarskiej, z przepięknymi arabeskami. Każda sura¹³⁴ oddzielona od następnej misternym złożonym belkowaniem, słowem rzecz muzealna wysokiej wartości. Munib Korkut pochodzi z rodu tureckiego, jest ulemą z dziada pradziada, a jeden z synów jego jest w szkole duchownej w Konstantynopolu, drugi w szkole szariackiej w Sarajewie. Ma tylko jedną żonę, chociaż mógłby sobie pozwolić na harem, bo jest człowiekiem zamożnym. Był jako pielgrzym w Mekce, przysługuje mu przeto tytuł „hadżi“. Stąd H na karcie wizytowej. Ubolewał, że mahometanie źle gospodarzą i tracą majątki. Uwłaszczenie kmieci będzie, według jego zdania, zgubą dla agów, bo przetrwonią gotówkę, otrzymaną za uwłaszczenie. Skarżył się, że młodzi mahometanie w szczupłej tylko liczbie uczęszczają do gimnazjum i na uniwersytet, stąd mało ich bardzo na urzędowych stanowiskach.

O rządach austriackich wyrażał się korzystnie. W kraju zapanował porządek, sprawiedliwość i jest znaczny postęp na każdym polu. Ogłoszenie aneksji zrobiło z początku na mahometanach przykre wrażenie, bo oderwano ich od kalifatu, ale rychło pogodzili się z nowym tytułem panowania, datującego się od trzydziestu lat.

Tyle Hadżi Ahmed Munib Korkut i tu się kończą moje notatki z podróży, które spisałem, jak umiałem. Na czas ogórkowy może dobre i to.

Ilekoć wracam do kraju z zagranicy, odnoszę zawsze przykre wrażenie braku kultury, a to nawet tam, gdzie ją można mieć małym kosztem przy dobrej woli i zrozumieniu kulturalnych potrzeb. Wrażenie to przykre odniosłem i teraz, zaraz w pierwszym miejscu, w którym się zatrzymałem, w Zakopanem. Jakież tam jeszcze braki na każdym kroku!

SUMMARY

Franciszek Tomaszewski and His Journey Around Croatia

Notes from the trip describe impressions from Franciszek Tomaszewski's holiday travels in August 1909. The author was a high school teacher and school headmaster in Sambor and Lviv, as well as a member of the Vienna Parliament. His story was published in a Lviv newspaper, "Słowo Polskie" (Polish Word), the largest outbound newspaper in the capital of Austrian Galicia. The author visited Istria, Dalmatia, Montenegro as well as Bosnia and Herzegovina. His account, completely unknown in literature, is a typical record of traveling Poles of that time - frequent visitors to this part of Europe due to the annexation of Bosnia and Herzegovina in 1908.

Keywords: Franciszek Tomaszewski, Istria, Pula, Split, Kotor, Bosnia and Herzegovina, Poles

134 Sura – naziv dijela *Kurana*. Sure se dijele na aje (stihove). *Kuran* ima 114 sura.